

Міністерство освіти і науки України
Державний вищий навчальний заклад
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра історії України і методики викладання історії

ДИПЛОМНА РОБОТА

на здобуття другого (магістерського) рівня вищої освіти

на тему:

«Роль українських фортець у турецько-польських війнах останньої третини XVII століття»

Виконала: студентка II курсу,

групи СОІ–2М (з. в.)

напряму підготовки (спеціальності)

014 Середня освіта (історія)

Григорчук Віталія Іванівна

Керівник: кандидат історичних наук,

асистент кафедри історії України

і методики викладання історії

Паска Богдан Валерійович

Рецензент: доцент кафедри історії України

і методики викладання історії

Сигидин Михайло Васильович

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТУРЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІЙНИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVII СТОЛІТТЯ І УКРАЇНА.....	7
РОЗДІЛ 2. БОРОТЬБА ЗА ВОЛОДІННЯ КАМ'ЯНЕЦЬКОЮ ФОРТЕЦЕЮ.....	17
РОЗДІЛ 3. БОЙОВІ ДІЇ У РАЙОНІ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ.....	27
РОЗДІЛ 4. РОЛЬ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ ПОДІЛЛЯ, ГАЛИЧИНИ ТА ПІВДЕННОЇ ВОЛИНИ У ВІЙСЬКОВОМУ ПРОТИСТОЯННІ.....	34
РОЗДІЛ 5. ЕКСКУРСІЇ ДО СТАРОВИННИХ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ УКРІПЛЕНЬ ЯК ЗАСІБ ЗАКРІПЛЕННЯ ЗНАНЬ УЧНІВ З ІСТОРІЇ....	48
ВИСНОВКИ.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	61
ДОДАТКИ.....	66

ВСТУП

Актуальність теми. 17 ст. у європейській історії було періодом постійних воєнних конфліктів. У першій половині цього століття Європа була охоплена Тридцятилітньою війною між католицьким та протестантським блоками держав. Друга половина була часом поступового падіння могутності однієї із найвпливовіших держав регіону Центрально-Східної Європи – Речі Посполитої. Одним із ключових факторів послаблення Польщі поряд із національно-визвольною війною українського народу під проводом Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.), війнами проти Московії (1654–1667 рр.), Швеції (1655–1660 рр.) стали воєнні конфлікти із Османською імперією 1672–1676 рр. та 1683–1699 рр. На теренах сучасної України, особливо західної її частини, знаходиться чимала кількість залишків фортифікацій середньовічного та ранньомодерного періоду. Більшість із фортець Поділля, Галичини, Північної Бесарабії та Південної Волині відігравали визначальну роль у подіях турецько-польських воєн вказаного періоду. Водночас сучасна українська історіографія, зосереджуючи свою увагу передусім на процесах національного державотворення гетьманського періоду залишає десь на другому плані безпосередньо військові події між польськими та турецько-татарськими силами на українських землях. Ці війни справляли досить значний вплив на життя тогочасного українського суспільства, призводили до змін територіальної приналежності українських етнічних земель. У конфлікті на обидвох сторонах активну участь брало українське козацтво, селянство, жителі міст. Тому глибше дослідження даного конфлікту є актуальним на сьогоdnішньому етапі розвитку української історичної науки. Крім того, вивчення участі українських фортець у військових конфліктах останньої третини 17 ст. сприятиме збільшенню туристичної привабливості руїн цих твердинь як безпосередньо в Україні, так і за кордоном.

Об'єктом магістерської праці є військове протистояння Речі Посполитої та Османської імперії останньої третини XVII ст.

Предметом дослідження є роль фортифікаційних укріплень Поділля, Галичини та Північної Бесарабії у турецько-польських війнах 1672–1676 рр. та 1683–1699 рр.

Мета магістерської роботи – всебічне й комплексне розкриття ролі і значення фортець Західної України в польсько-турецьких війнах останньої третини XVII ст..

Згідно мети було поставлено наступні **завдання**:

- проаналізувати причини, передумови, хід та наслідки турецько-польських воєн 1672–1676 рр. та 1683–1699 рр.;
- охарактеризувати значення Кам'янецької фортеці під час воєнних дій між Річчю Посполитою і Османською імперією;
- дослідити військові події 1673 р. біля Хотинської твердині, які справили значний вплив на подальший перебіг протистояння;
- вивчити роль фортець Поділля та Галичини в ході вказаних воєнних конфліктів;
- висвітлити можливості використання туристичних екскурсій до фортифікацій середньовічного та ранньомодерного часу під час навчання історії в школі.

Хронологічні межі охоплюють період 1672–1699 рр. – час активного військового протистояння між Річчю Посполитою та Османською імперією. В окремих випадках для характеристики причин та наслідків описуваних подій можуть описуватися події, що виходять за вказані хронологічні рамки.

Географічні рамки охоплюють територію Подільського, Руського, Брацлавського та частини Волинського воєводств, а також Північної Бесарабії у складі князівства Молдавія. Територія Подільського воєводства протягом 1672–1699 рр. входила до складу Османської імперії під назвою Кам'янецький еялет; Брацлавщина входила до володінь Правобережної Гетьманщини.

Методологічну основу становлять принципи системного аналізу й узагальнення, історизму, історичного плюралізму, об'єктивності. Для реалізації поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових і

конкретно-історичних методів: типологізації та класифікації, історичної реконструкції, аналогії, порівняльно-історичній, хронологічній, ретроспективній.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що матеріали магістерської роботи можуть бути використані у науково-дослідницькій (при підготовці праць з історії України та турецько-польського військового протистояння ранньомодерного періоду, краєзнавчих досліджень) та навчальній (для підготовки монографічних видань, підручників, навчально-методичних посібників) роботі. Теоретичне значення магістерської роботи визначається комплексною оцінкою ролі українських фортифікаційних укріплень у ході масштабного і кровопролитного конфлікту між Річчю Посполитою і Османською імперією за збереження впливу у Центрально-Східній Європі.

Історіографія та джерельна база. Політичне, військове, стратегічне становище на українських землях під час турецько-польських воєн 1672–1699 рр. висвітлено у працях багатьох сучасних українських істориків, серед яких варто виділити прізвища В. Смоля, В. Степанкова [23; 24; 25; 26; 29; 30; 31], Т. Чухліба [33; 34; 35; 36; 37; 38; 39; 40; 41], О. Гуржія [4], Ю. Мицика [16; 17], Я. Калакури [9], Н. Яковенко [42]. Проте переважно науковці зосереджують свою увагу на дослідженні ролі та значення правобережного гетьманства у подіях геополітичного протистояння, діяльності місцевих козацьких отаманів та гетьманів, політичних планів керівництва Речі Посполитої, Османської імперії, Кримського ханства, Московського царства щодо українських земель тощо. Водночас проблема ролі фортифікаційних укріплень на українських землях у ході військового протистояння перебуває на периферії сучасних наукових студій. Комплексну характеристику військового та політичного становища Поділля в період османського панування подано у праці польського науковця Д. Колодзейчика [43]. Руйнування Великого Скиту в Карпатах під час турецького наступу 1676 р. досліджується у праці прикарпатського дослідника М. Кугутяка [3].

Наукова новизна дослідження полягає в науковій систематизації та узагальненні ролі українських фортець Поділля, Галичини, Північної Бессарабії та Південної Волині в турецько-польських воєнних конфліктах останньої третини XVII ст. Акцентується увага саме на конкретних перипетіях протистояння армій Речі Посполитої та Османської імперії на території сучасної України та значенню місцевих фортифікаційних укріплень у ході перебігу бойових дій. Володіння ключовими замками на українських землях було одним із ключових факторів здобуття загальної переваги над супротивником для обидвох сторін конфлікту. Подальший розвиток отримало розкриття ролі правобережного козацтва у турецько-польському протистоянні.

Структура магістерської роботи. Робота побудована за проблемно-хронологічним і системним принципами. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел (43 позиції) і додатків (38 найменувань). Обсяг основного тексту становить 60 сторінок. Загальний обсяг роботи – 103 сторінки.

РОЗДІЛ 1. ТУРЕЦЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІЙНИ ОСТАННЬОЇ ТРЕТИНИ XVII СТ. І УКРАЇНА

Історія польсько-турецького воєнного суперництва та боротьби за територію сучасної України та сягає XIV–XV ст. Під час війни 1620–1621 рр. польським військам у союзі з українськими козаками Петра Конашевича-Сагайдачного вдалося зупинити турецько-татарські сили біля м. Хотин. Під час Хотинської битви армію султана Османа II було переможено, а турецькі зазіхання на українські землі відкинуто. Давнє протистояння між Річчю Посполитою та Османською імперією відновилося із новою силою в останній третині XVII ст., коли відбулося дві турецько-польські війни: у 1672–1676 рр. та в 1683–1699 рр. Ключові події військового протистояння відбувалися на території Поділля та Галичини.

Друга половина XVII ст. відома в історіографії українських земель як доба Руїни. За правління наступників гетьмана Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.) внаслідок загарбницької політики Речі Посполитої, Туреччини, Московії й Кримського ханства та гострих внутрішніх суперечок, викликаних боротьбою за гетьманський престол козацькою старшиною, над Україною нависла серйозна загроза втрати цілісності територій. Поштовхом до початку цього процесу стало підписання Іваном Виговським Гадяцького трактату з Польщею у вересні 1658 р., а Юрієм Хмельницьким – Переяславських статей 1659 р. із Московією та Слободищенського трактату 1660 р. з Річчю Посполитою. [26, с. 124]. Зрештою на початку 1660-х рр. єдина Гетьманщина розділилась на Лівобережну, яка тяжіла до союзу з Московією та Правобережну, яка залишалася в складі Речі Посполитої. Ця ситуація була закріплена Андрусівським перемир'ям між Польщею і Московією у січні 1667 р., за яким територія України розділялась на три частини: Правобережжя закріплювалося за Польщею, Лівобережжя – за Москвою, а Запорожжя мало перебувати під спільним московсько-польським контролем.

У той же час у 1665 р. гетьманом Правобережної України став Петро Дорошенко (Додаток К), який розпочав енергійну боротьбу за об'єднання Гетьманщини під однією булавою. Політична лінія П. Дорошенка користувалася підтримкою переважної більшості правобережного українського козацтва. На початку 1668 р. йому вдалося повернути на свій бік лівобережного гетьмана І. Брюховецького, який у лютому цього року підняв повстання проти московського панування. У червні 1668 р. П. Дорошенку вдалося на короткий період часу об'єднати Україну. Проте вже у серпні цього ж року проти нього виступив запорозький писар Петро Суховій (якого підтримували Кримське ханство та Запорожжя), а восени на сторону Московії перейшов наказний лівобережний гетьман Дем'ян Многогрішний [25, с. 42].

У нових умовах П. Дорошенко йде на зміну політичної орієнтації. У серпні 1668 р. він робить кроки на зближення з Туреччиною, адже її посольство надало пропозицію прийняти підданство султана на умовах васальної залежності. Аналіз статей, які гетьман надіслав до Стамбула показує, що він прагнув забезпечити єдність усіх українських земель від Перемишля і Самбора до Путивля і Севська як національної держави. Уряд Порти, очевидно, погодився схвалити ключові положення цих статей і козацька рада у м. Корсунь у березні 1669 р. дала згоду на прийняття турецького протекторату. П. Дорошенка було затверджено гетьманом обох берегів Дніпра та було визнано пожиттєвість його влади [25, с. 42].

Прийняття турецького протекторату П. Дорошенком було одним із факторів, що зумовив майбутнє військове зіткнення між Польщею та Туреччиною. Іншою передумовою було військове ослаблення Речі Посполитої внаслідок десятиліть тривалих і кровопролитних воєн (національно-визвольна війна українського народу під проводом Б. Хмельницького 1648–1657 рр., московсько-польська війна 1654–1667 рр., шведсько-польська війна 1655–1660 рр.). У 1671 р. об'єднане військо П. Дорошенка та протурецького кримського хана Селім-Гірея I було розбите польським воєначальником Яном Собеським на Брацлавщині. Османська імперія побачила для себе реальну

можливість отримати контроль над Україною і наступного року розпочала війну проти Польщі (Додаток В).

Наприкінці 1671 р. турецький султан Мехмед IV (Додаток И) надіслав польському королю Михайлу-Корибуту Вишневецькому оголошення війни з метою захисту свого васала П. Дорошенка і козацького народу. У червні 1672 р. турецька армія, що налічувала бл. 80–100 тис. осіб та очолювана султаном, перейшла р. Дунай. Згодом до неї приєдналася 10-15-тисячна татарська орда, 6 тис. молдаван та волохів і 12-тисячний козацький загін П. Дорошенка. Об'єднаній армії у серпні 1672 р. вдалося взяти центр Подільського воєводства Кам'янець та його стратегічно важливу укріплену фортецю. На початку вересня турецькі війська оточили Львів та Бучач. Посли польського короля досить швидко прибули до султана просити миру [42, с. 221].

Бучацький мирний договір (додаток Д) між Портою та Річчю Посполитою було підписано 18 жовтня 1672 р. За його умовами територія українського Поділля відходила до Османської імперії; «Україна в її давніх границях уступалась козакам» (малося на увазі фактично підконтрольне П. Дорошенку Правобережжя – Брацлавщина та південно-західна частина Київщини). Козакам також передавалася «Біла Церква та інші фортеці з усіма гарматами й запасами». Проте Польща не збиралася виконувати умов цього договору та навіть не ратифікувала його на Сеймі [36, с. 3].

Перший етап турецько-польської війни 1672–1676 рр. – т. зв. Подільська війна 1672 р. мала наступні наслідки: 1) за умовами Бучацького мирного договору було відновлено територіальну цілісність Української держави, що було результатом успішної дипломатичної діяльності П. Дорошенка; 2) ця угода була повноцінним міжнародно-правовим актом, тому дотримання його положень мало бути закономірним явищем; 3) ключовою причиною продовження військових дій зі сторони Туреччини були порушення умов Бучацького договору польською стороною; 4) умови Бучацької угоди були несприятливими для Польщі, але вона певний час змушена була їх дотримуватися, що мало в собі передумови для погіршення стосунків між

Стамбулом та Варшавою та відновлення військових дій [9, с. 172–173; 27]. Територія Подільського воєводства Речі Посполитої увійшла безпосередньо до складу Османської імперії як Кам'янецький ейялет (Додаток А). Українські землі знову фактично були поділені, тепер уже між Польщею і Османською імперією, а вимоги П. Дорошенка були значною мірою проігноровані [25, с. 44–45].

На другому етапі бойових дій у 1673–1676 рр. польським військам вдалося перебрати ініціативу (Додаток Г). Польський сейм у квітні 1673 р. підняв податки на нову армію. Після відновлення бойових дій польський коронний гетьман Ян Собеський у листопаді 1673 р. розбив турецькі війська Гусейна-паші під Хотином. У Я. Собеського були плани скористатися ситуацією і зайняти Дунайські князівства, але після битви значна частина польських і литовських військ відійшла на територію Речі Посполитої. Тому гарнізони були залишені тільки в окремих молдавських фортецях. У грудні цього ж року польський загін взяв столицю Молдавського князівства Ясси, проте невдовзі під тиском турків змушений був її залишити.

Московський уряд після вважав Бучацький договір 1672 р. фактичною відмовою Речі Посполитої від Правобережжя та відновив власні претензії на ці землі. У березні 1674 р. після вступу на Правобережжя московсько-українських військ лівобережного гетьмана Івана Самойловича на козацькій раді у Переяславі було проголошено гетьманом обох берегів Дніпра. (Правобер., с. 46). Проте наступ лівобережних військ на Правобережжя не був повноцінно підтриманий зі сторони московського уряду. Зрештою, у серпні – вересні 1674 р. владу П. Дорошенка на Правобережжі було відновлено силами Туреччини. Платою за це стало спустошення центрально-південних та південних правобережних полків [1, с. 142; 23, с. 54].

У 1674 р. Польща знову відновила наступальні дії, скориставшись загостренням московсько-турецьких відносин. Відхід татарсько-турецьких сил на територію Молдавського князівства створив хороші умови для здійснення планів нового польського короля Яна III Собеського щодо

оволодіння Правобережною Україною. У жовтні 1674 р. у похід на Поділля та Брацлавщину вирушила 40-тисячна об'єднана литовсько-польська армія. Взявши до початку 1675 р. декілька міст, польський король розпочав переговори із П. Дорошенком. Гетьман домагався поновлення для України умов Гадяцького договору 1658 р. та відновлення єдиної Гетьманщини (включно із Лівобережжям). Хід переговорів із Яном III Собеським свідчив про наміри П. Дорошенка визнати за Україною державний статус у складі Речі Посполитої [23, с. 69–70].

У подальшому П. Дорошенко через угоду із Туреччиною та регулярні спустошення турецькими «союзниками» українських земель втратив підтримку зі сторони населення та козацької старшини. Він не зміг досягти успіхів під час переговорів із Річчю Посполитою та Московією та у вересні 1676 р. остаточно зрікся булави на користь лівобережного гетьмана І. Самойловича. Польські війська продовжили боротьбу проти турків. У серпні 1675 р. 6-тисячна армія Яна III Собеського розбила 20 тис. турків і татар поблизу Львова. Наступного, 1676 р. польські війська відбили черговий наступ турецької армії на Львів. Досить успішними для поляків були бої під м. Журавно у вересні – жовтні 1676 р. (Додаток П).

Зрештою, 17 жовтня 1676 р. було підписано Журавненський мирний договір, який завершив польсько-турецьку війну 1672–1676 рр. (Додаток Е). Договір дещо пом'якшував умови Бучацької угоди. Зокрема, було скасовано щорічну данину (22 тис. злотих), яку Польща повинна була оплачувати Порті. Проте Кам'янецький ейялет залишався за османами, а значна частина Правобережжя (без Білоцерківського і Паволоцького полків) визнавалася козацькою територією. Польський сейм не ратифікував Журавненську угоду, що зрештою мало своїм наслідком відновлення активних бойових дій та початок нової турецько-польської війни на початку 1680-х рр. [36, с. 3].

Турецько-польська війна 1683–1699 рр. була частиною так званої Великої Турецької війни («війни Священної Ліги»). Союзниками Речі Посполитої виступили Священна Римська імперія, Московське царство,

Республіка Венеція та Мальта. У березні 1683 р. Ян III Собеський підписав союзний договір із австрійським імператором Леопольдом I, за умовами якого при нападі турецьких військ на столицю одного із союзників інший буде зобов'язаний надати підтримку. Влітку 1683 р. велика турецька армія візира Кара-Мустафи вторглась у Австрію і розпочала облогу Відня. В цій ситуації Ян III із польською армією прийшов на допомогу союзнику і 12 вересня цього ж року розбив османів під Віднем (Додаток Р). Ця перемога відіграла важливу роль у зупиненні турецької експансії в сторону Центрально-Східної Європи [4, с. 210–214; 5, с. 1124].

На захоплених землях Правобережжя Османська імперія зробила правителем Юрія Хмельницького, якого у 1676 р. було звільнено із в'язниці та відправлено в Україну на зміну П. Дорошенку. Син Богдан Хмельницького отримав титул «князь малоруської України і вождь Війська Запорозького» (за ін. даними – «князь Сарматський і гетьман Війська Запорозького») [7, с. 192]. Фактично Ю. Хмельницький був маріонеткою турків. Його столицею було м. Немирів на Брацлавщині. Гетьман прагнув поширити свою владу на все Правобережжя, нагадуючи польському уряду про необхідність звільнити південно-східну Київщину та всю територію Брацлавщини. У 1681 р. турки відкликали Ю. Хмельницького до Туреччини та, ймовірно, стратили [4, с. 215–217].

У червні 1681 р. Правобережна Україна за розпорядженням турецького султана була віддана до володінь молдавського господаря Г. Дуки, який отримав титул «господар земель Молдавський і України». Його обов'язком була колонізація цього краю та надання певної кількості військ у розпорядження Порти. Г. Дука намагався сприяти заселенню спустошеного краю, сприяючи переселення на Правобережжя з інших частин України. У 1684–1685 рр. протурецькими гетьманами були Теодор Сулименко та Самченко, які безуспішно намагалися укріпитися на Брацлавщині та оволодіти Немировом. Їх діяльність мала деструктивний характер та не сприяла колонізації Правобережжя. Зрештою, султан віддав ініціативу в управлінні

підконтрольної йому частини Правобережної України татарським ханам. Уряд Порту намагався стабілізувати ситуацію на території підконтрольного Правобережжя, яке мало бути своєрідним плацдармом для поширення турецького впливу на всю Центрально-Східну Європу [4, с. 219–220].

Натомість козацькі правобережні гетьмани Стефан Куницький (1683–1684), Андрій Могила (1684–1689), Гришко (1689–1692) та Самусь (1693–1699) підкорялися польському королю та брали участь у бойових діях проти Туреччини на стороні Речі Посполитої. Вони погоджувалися на королівський протекторат та мали надію, що в такий спосіб вони зможуть відновити козацькі полки як основу української державної адміністрації на Правобережжі [4, с. 233].

Одночасно влітку – восени 1683 р. призначений королем гетьман Правобережної України Степан Куницький здійснив похід на Поділля та в Молдавію. Було звільнено Немирів, взято молдавську столицю Ясси та продовжено похід до Кілії, Ізмаїла та Акермана. Проте у грудні 1683 – січні 1684 рр. сили С. Куницького були розбиті кримським ханом Хаджі-Гіреєм II біля Рені. Козацькі сили повернулися на території Речі Посполитої, а в березні 1684 р. козацька рада скинула С. Куницького, якого було вбито. Новим гетьманом Правобережжя було обрано Андрія Могилу, який визнав польську зверхність. Гетьманування С. Куницького було спробою відродження козацького устрою на території Правобережжя, що знову стало ключовим фактором суспільних рухів у регіоні [4, с. 236].

У 1684 р. Ян III Собеський видав універсал до козацтва Правобережжя та дозволив йому колонізацію українських земель, знищених попередніми війнами: «...коло Корсуня, коло Черкас, коло Чигирина, коло Лисянки, понад Тясминем, понад Тікичем і коло Умані». Польські урядові кола прагнули колонізувати Правобережну Україну, і ці наміри збігалися із бажанням українського козацтва освоїти раніше втрачені землі. На спустошене війнами Правобережжя приїжджали українців із Лівобережжя, Волині та Запорозької Січі. На сеймі 1685 р. польський правитель ініціював схвалення спеціальної

постанови-конституції, яка підтверджувала право козацтва Правобережжя володіти придніпровськими землями. [4, с. 222–224].

Стратегічною метою Речі Посполитої та Яна III Собеського було оволодіння Молдавією задля того, щоб утруднити для Порти надання допомоги Кримському ханству, а також блокувати Кам'янець від шляхів сполучення. Похід короля у 1684 р. зазнав невдачі через труднощі у спорудженні моста через Дністер. Наступного року армія коронного гетьмана Яна Яблоновського здійснив спробу вступити до Молдавії, проте після битви із чисельною турецько-татарською армією на Буковині відступив на територію Польщі. Гетьман А. Могила надавав допомогу полякам у їх походах на Молдавію, боронили переправи через р. Дністер, здійснювали походи на Поділля [4, с. 237].

Бойові дії 1686 р. були дещо більш успішними для Речі Посполитої. 6 травня було підписано «Вічний мир» між Польщею і Московією, за умовами якого українське Лівобережжя та Запорозжжя була закріплена за московитами, а Правобережна Україна мала залишатися у складі Речі Посполитої. Московське царство приєднувалося до «Священної ліги» та мало вступити у війну із Портою. У червні цього ж року Османська імперія запропонувала Польщі мир за умови повернення Поділля без Кам'янця; такі умови були відкинуті Яном III. У липні – серпні 1686 р. польська армія Яна III Собеського вирушила в похід на територію Молдавії та досить швидко зайняла її столицю Ясси. Проте подальший похід до гирла р. Дунай не увінчався успіхом. Зрештою, у вересні поляки залишили Ясси і відступили до р. Серет. Зрештою, польські війська задля того, щоб не бути відрізаними від шляхів сполучення змушені були відступити до Снятина. Полки А. Могили брали участь у бойових операціях польської армії, спрямованих на оволодіння Кам'янцем. Також гетьман разом із полком С. Палія воював із турецько-татарськими загонами на Поділля [4, с. 237].

Після смерті А. Могили новим гетьманом у травні 1689 р. було обрано полковника Гришка, який фактично продовжив політику свого попередника.

Зокрема, у липні 1689 р. він брав участь у поході поляків турецьку фортецю в Сороках. Дії козаків Гришка проти татар і турків були досить успішними, за повідомленнями італійської преси. На початку 1690-х років наростало протистояння між Гришком та авторитетним полковником С. Палієм. Влітку 1692 р. військові загони Гришка рушили походом до Сорок, але зазнали поразки. У цій ситуації С. Палій вмовив козаків Гришка перейти під своє командування. Очевидно, у липні – серпні 1692 р. Гришко загинув [4, с. 240]. Наступний гетьман Самійло Іванович (Самусь) продовжив боротьбу із турками і татарами, але також і вів протистояння із представниками польської шляхти за зміцнення козацького полкового устрою на території Правобережжя. Загалом українське військове керівництво на чолі із правобережними гетьманами забезпечувало ефективний захист кордонів Речі Посполитої від нападів турків і татар протягом війни 1683–1699 рр. [4, с. 241]. У другій половині 1680-х років на Правобережжі відроджується козацький устрій, полково-сотенна організація краю в умовах воєнних дій ставала все більш міцною, що зрештою створило умови для повстання під проводом С. Палія 1702–1704 рр.

У листопаді 1698 р. у Карлівцях на території Воєводини розпочались переговори між Священною лігою і Туреччиною. У січні 1699 р. було підписано Карловицький мирний договір (Додаток С), який засвідчив поразку Османської імперії. Порта повертала Речі Посполитій Поділля та південну частину Правобережної України, натомість поляки звільняли раніше захоплені молдавські фортеці Кимпулунг, Сороки, Сучаву, Нямц [36, с. 4] (Додаток Ж).

Отже, ключовими передумовами турецько-польського протистояння останньої третини XVII ст. було укладення між Річчю Посполитою та Московським царством Андрусівського перемир'я 1667 р., що загрожувало інтересам Туреччини, а також перехід правобережного гетьмана П. Дорошенка під турецький протекторат наприкінці 1660-х років. У 1670-х рр. османам вдалося завдати Польщі значних військових ударів, найважливішим їх здобутком було здобуття Кам'янця та встановлення своєї влади на Поділлі.

Польська армія спробувала перехопити ініціативу після Хотинської перемоги 1673 р., проте зрештою за умовами Журавненського миру змушена була визнати втрату контролю над Поділлям та південним Правобережжям. У ході воєнних дій 1680–1690-х рр. після Віденської перемоги над османами полякам вдалося витіснити турецькі сили з більшої частини території України. Як Османська імперія, так і Річ Посполита намагалися використати у взаємному протистоянні українських правобережних козаків, що, зрештою, краще вдалося саме польській стороні. Польський король Ян III Собеський пішов на певні поступки правобережній старшині та полковий устрій на Правобережжі було відновлено. Карловицький мир 1699 р. засвідчив військово-стратегічну поразку Османської імперії, а Польща зуміла відновити свій контроль над раніше втраченою частиною України. Проте у глобальному плані військове протистояння із Туреччиною призвело до значних втрат та ослаблення Речі Посполитої, яка у XVIII ст. потрапила у смугу глибокої кризи та зрештою припинила існування як незалежна держава. Османська імперія втратила значну частину своїх володінь, проте, на думку польського історика Д. Колодзейчика, виконала своє стратегічне завдання – зберегла контроль над дунайськими князівствами ще на ціле століття.

РОЗДІЛ 2. БОРОТЬБА ЗА ВОЛОДІННЯ КАМ'ЯНЕЦЬКОЮ ФОРТЕЦЕЮ

У XV–XVII ст. м. Кам'янець було центром Подільського воєводства Польщі (згодом Речі Посполитої) та одним із найбільших міст України за чисельністю населення. У середині XVII ст. тут проживало більше 10 тис. осіб. Під час національно-визвольної війни Б. Хмельницького козаки здійснювали неодноразові спроби захопити Кам'янець (зокрема, у 1649, 1651, 1652 та 1655 рр.), але вони не були успішними. Стратегічно важливою була Кам'янецька фортеця, яка була відома із XIV ст. та вважалася неприступною (Додаток Л).

Після Хотинської поразки 1621 р. в Туреччині були здійснені кардинальні військові реформи. Основою цих змін була перепідготовка яничар в освоєнні нових методів штурму замків із застосуванням далекострільних гармат, підкопування башт та закладання під них мін задля здійснення підриву. Натомість у Речі Посполитій не зуміли вдатися до значних змін на прикордонні щодо будівництва нових укріплень для посилення оборони. Фортеці були дещо застарілими, а їх власники та жителі міст не встигали їх перебудувувати та утримувати в належному стані. Тому замки Поділля, серед яких і Кам'янець, не були пристосовані до нових умов, пов'язаних із швидким розвитком вогнепальної зброї та нових видів штурму [18, с. 208].

Після оголошення Польщі війни турецький султан Мехмед IV у червні 1672 р. вирушив із м. Едірне військовим походом на територію Поділля. Декількасоттисячна османська армія рухалася до Добруджі та вступила на територію Молдавського князівства. До цього війська приєдналась також армія Кримського ханства під керівництвом Селім-Гірея I. У столиці Молдавії Ясси відбувся офіційний огляд султаном турецької армії. Після побудови мосту через Дністер війська Порту переправилися на його лівий берег та розпочали підготовку до боїв за Кам'янецьку фортецю. Війська правобережного гетьмана Петра Дорошенка об'єдналися з силами Селім-Гірея

І та біля м. Бар завдали поразки козакам пропольського гетьмана Михайла Ханенка [9, с. 165].

Водночас поляки недооцінили небезпеку, яка над ними нависла. Відповідальними за оборону Кам'янецької фортеці були подільський генерал М. Потоцький та кам'янецький єпископ В. Лянцкоронський. Вони проявили повну безпорадність та із запізненням розпочали ремонт укріплень міста. Польський коронний гетьман відправив до Кам'янця більше 1 тис. жовнірів. На початку серпня 1672 р. місто обороняли бл. 1,4 тис. жовнірів та шляхтичів посполитого рушення Подільського воєводства та до 2 тис. озброєних селян зі довколишніх сіл та міщан [29, с. 5–6].

На початку серпня через Дністер переправилися основні сили турецької армії. Загальна чисельність турецько-татарсько-української армії, за В. Степанковим, становила бл. 160–180 тис. осіб. Хід облоги та взяття Кам'янецької фортеці описаний у турецькому «Літописі» Абдуррахмана Абдіпаші. В цьому документі говориться про те, що після оточення замку з трьох сторін його захисникам було запропоновано скласти зброю. Проте поляки цю пропозицію відхилили, бо мали надію на міцність своїх укріплень. Після цього яничари відкрили прицільний вогонь по жовнірах гарнізону та оборонних укріпленнях [9, с. 166].

Під час підготовки до штурму фортеці було споруджено численні шанці та глибокі окопи. Протягом 8–11 серпня артилерія турецької армії постійно обстрілювала Кам'янець та фортецю. Кожного дня турки випускали сотні ядер і гранат на захисників Нового замку. Натомість у захисників фортеці відчувалася нестача гармашів, 1 гармаш припадав на 6 гармат. 12 серпня відбувся штурм замку відбірними підрозділами яничар. 13 серпня їм вдалося наблизитися до стін фортеці, вони почали займатися прокладанням підкопів. Наступного дня розпочався генеральний штурм. При цьому захисники Нового замку опинилися у критичному становищі. У ніч на 15 серпня поляки здали приміщення Нового замку та відійшли до Старого. Було розпочато останній етап боротьби. Вороги підійшли дуже близько до брам міста, продовжувався

активний гарматний обстріл як міста, так і Старого замку. Протягом усього 15 серпня запеклі бої за замок тривали; яничари шляхом вибуху зробили пролом у стіні фортеці, боротьба тривала до ночі [29, с. 5].

У таких умовах М. Потоцький та В. Лянцкоронський проявили легкодухість і розпочали переговори із великим візиром османів про здачу міста. При цьому навіть втрата Старого замку не ставила місто у безвихідне становище через його природні укріплення. Кам'янецькі міщани не приховували свого невдоволення таким рішенням польських воєначальників. Переговори відбулися досить швидко та завершилися прийняттям поляками почесної капітуляції. Вона передбачала право вільного виїзду з міста усім бажаючим та гарантію збереження життя та майна жителям міста. 16 серпня, коли польські послі поверталися до міста, начальник артилерії майор Геклінг підірвав пороховий погріб Кам'янця, в результаті чого значних руйнувань зазнали укріплення фортеці та загинуло більше 500 чоловік. 17 серпня (за даними П. Дорошенка – 18 серпня) турецька армія вступила до Кам'янця, а Мехмед IV перебував у місті до кінця серпня [29, с. 6].

Після захоплення турками Кам'янець на протязі наступних десятиліть був головною опорою османської влади на Поділлі. Після Бучацького мирного договору між Польщею і Туреччиною територія Подільського воєводства відійшла до Османської імперії; тут було створено провінцію під назвою Кам'янецький ейялет. На його чолі стояв урядовець, який призначався турецьким султаном. Це були Галіль-паша (1672–1676, 1677–1680), Ібрагім-паша (1676–1677), Ахмед-паша (1680–1682), Абдурахман-паша (1682–1684), Махмуд (1684), Мустафа (1685–1686), Гусейн-паша (1686–1688), Ахмед (1688–1689) та Карахман-паша (1689–1699) [43, с. 82].

Після захоплення Кам'янця османський уряд розмістив тут 10-тисячну залогоу на чолі із Галіль-пашею. Взимку 1773 р. ця залогоу зменшилась на декілька тисяч осіб в результаті дезертирства, дизентерії та голоду. Залишки турецьких військ перебували в постійному напруженні через дії місцевих опришків. Навесні 1773 р. за вказівкою Галілія-паші було розпочато відбудову

зруйнованої фортеці. У процесі відбудови брали активну участь французькі інженери, а також декілька тисяч селян і міщан, які працювали щоденно. Зрештою, до червня 1673 р. відбудову було завершено. Для оборони міста було стягнуто військові залоги із Меджибожа, Сеняви, Могильова та деяких інших міст Поділля. Також до Кам'янця прибуло 3 тис. турків та 6 тис. татар, які посилили залогу фортеці [29, с. 8].

Захоплення Кам'янця, за словами польського дослідника Даріуша Колодзейчика, стало «елементом турецької політики, що мала на меті охорону торгових шляхів імперії на Чорному морі за допомогою здобуття прихильності Козаччини та скерування її проти Речі Посполитої, а пізніше Росії» [34, с. 194].

Кам'янецький еялет поділявся на 4 округи – санджаки, яким підпорядковувалися менші територіальні одиниці – нахії. У 1672 р. було створено Кам'янецький, Язловецький та Барський санджаки, а трохи згодом, у 1678 р. також Меджибізький санджак (Додаток Б). Загальна кількість османських вояків, що входили до гарнізону Кам'янця та інших подільських замків, складала бл. 6 тис. осіб. За рахунок правителів Молдавського князівства відбувалося забезпечення постачання фуражу та необхідних продуктів для гарнізонів на території Поділля. Частина припасів та продуктів надходила також від Буджацької орди та Кримського ханства, які здійснювали атаки на землі Правобережжя [34, с. 197].

Після захоплення Кам'янця у вересні 1672 р. турецький чиновник Елхадж Мегмед провів перепис маєтностей міста. Тут було нараховано 553 будинки із власниками, 351 дім, переданий у власність держави, а також 123 плаці (грунти), що теж увійшли до державної власності. Також в місті було 120 крамниць, 18 плаців на місці крамниць, 7 млинів, 20 монастирів, фортеця, фонтан та порохівня. Протягом турецького панування у Кам'янці було створено 9 мусульманських мечетей. Основна султанська мечеть знаходилася у кафедральному соборі Св. Петра і Павла, звідки були забрані всі християнські атрибути. До однієї із стін костелу було прибудовано мінарет висотою 36 метрів, який досі зберігається у Кам'янці-Подільському. Цей

мінарет єдиною матеріальною пам'яткою доби османського панування на Поділлі, яка збереглась до наших днів (у 1756 р. на ньому було встановлено мідну статую Богородиці). Мечеть візира Кари Мустафи знаходилася у вірменській церкві Святого Миколая XV ст. [34, с. 198].

Османи добре розуміли велике значення Кам'янця як своєрідного форпосту на землях Поділля, тому зосередили ключову увагу на процесі подальшого зміцнення та укріплення оборонних споруд міста. Фрагменти Чорної башти, а також руїни палацу, який знаходився біля входу в Кам'янецький замок, було повністю розібрано аж до фундаментів, щоб нічого не нагадувало про польську владу. До середини 1673 р. турки перебудовують башти Рожанку та Лянцкоронську. Ймовірно, каміння із палацу та Чорної башти було використано для посилення аркових пілонів замкового мосту. У самому місті було здійснено ремонтні роботи на Вірменському бастіоні, а також біля Башти Стефана Баторія. Вони, до речі, збереглися до нашого часу під назвою Турецькі бастіони. Один кореспондент повідомляв про роботу турків над зміцненням міста наступним чином: «...замок кошами обставляють; від замку аж до біскупства над скелями плоти, а на переходах коші в два ряди поробили; белюард (бастіон) один за Босяками на давньому шанцю, другий у Босяків, третій на старому біскупському дворі, четвертий на порожньому жіночому кляшторі (коло брами Баторія), п'ятий коло св. Петра, шостий в дворі пані Богушевої, сьомий на вірменській вулиці». У південних кварталах було споруджено потужний комплекс для намісника Кам'янецького еялету. До його складу входили палац і гарем намісника, біля нього знаходився сад для дівчат [18, с. 221].

Наприкінці 1673 р., після Хотинської перемоги поляків, Кам'янець залишився однією із небагатьох фортець Поділля, які залишилися в руках турків. У січні 1674 р. відділ військ брацлавського воєводи Яна Потоцького підійшов під Кам'янець, де у навколишніх лісах було захоплено кілька десятків турецьких вояків. За їх словами, яничари у фортеці вже декілька місяців не отримували підмоги, у місті панував голод, що давало полякам

великі надії щодо успішного штурму. До березня 1674 р. польська облога Кам'янця була досить успішною, призвела до великого голоду у місті. Османи спромоглися на вилазку до фортеці в Скалі, де знищили багато народу та захопили в полон польських жовнірів [43, с. 78].

З початком 1674 р. політична ситуація на Правобережжі змінилася через вступ до краю московських військ у союзі із лівобережним гетьманом І. Самойловичем. Порта прийняла рішення про військовий похід проти московської агресії. У червні 1674 р. до Кам'янця було вислано 500 підвод із провіантом, а господарям Молдавії і Валахії було наказано підготувати ще декілька сот возів живності. Після успішного військового походу на Правобережжя турецька влада прийняла рішення про переселення частини жителів Кам'янця вглиб імперії; це переселення торкнулося в першу чергу найбагатших мешканців міста. Зокрема, вірмен було поселено у Філіппополі (Пловдиві), а євреїв – у Адріанополі (Едірне) та Стамбулі [43, с. 79].

У вересні 1674 р. поляки вирішили використати участь турецької армії у війні з Московією на Правобережжі. 12 вересня каштелян Габріель Сільніцький напав на кам'янецьке передмістя Карвасери. Польські жовніри знищили багато збіжжя, турецьких та грецьких купців та реквізували більше 500 волів.

Зрештою, за результатами війни 1672–1676 рр. Кам'янецька фортеця залишилася основною опорою турків у подільському регіоні та столицею Кам'янецького еялету. На початку нового військового протистояння у 1683 р. турецька залога Кам'янця була повністю захищена від можливих атак. А польські загони, які діяли на Поділлі, були нечисленними та позбавленими важкої артилерії. Проте місцевий турецький воєначальник Абдурахман-паша у листі в грудні 1683 р. скаржився на важке становище кам'янецької фортеці. У 1684 р. Кам'янець, хоча і не був обложений, проте відчував нестачі продовольства через дії поляків. У серпні польському підрозділу вдалося спалити передмістя Кам'янця та довколишні села. Була сильною загроза бунту залоги кам'янецької фортеці [43, с. 109].

Кампанія 1685 р. не принесла великих успіхів польській стороні, що дало змогу туркам посилити залогу Кам'янця. У липні османи без перешкод доправили до міста 300 возів продовольства. Навесні 1686 р. новим керівником кам'янецької залоги турків став боснієць Гусейн-паша. Разом із ним до фортеці було направлено більше 400 возів із провіантом [43, с. 111–112]. У кінці червня польські воєначальники мали плани раптово захопити Кам'янець несподіваним ударом, проте їх плани стали відомі туркам. Полякам вдалося тільки знищити збіжжя поблизу фортеці. У подальшому нищення збіжжя перед жнивими стало щорічною тактикою польських військ, які блокували Кам'янець. Поля, які перебували поблизу самої фортеці, намагалися знищити ночами через страх перед замковою артилерією. У липні 1686 р. польський загін заскочив зненацька турецьких оборонців Кам'янця, які виїхали за її межі, та завдав їм значних втрат [43, с. 113].

Турки намагалися в той же час максимально зміцнити кам'янецьку фортецю. У червні 1686 р. Гусейн-паша надіслав до Стамбула копію рахунку поточних видатків на ремонт фортифікацій, у якому була зазначена досить велика сума в 3 млн аспрів (біля 15 тис. дукатів). Дуже багато коштів пішло на ремонт мосту, який з'єднував місто і замок, який було розпочато ще за попереднього бейлербея. Восени того ж року Гусейн-паша надіслав ще один лист до великого візира Порти. Бейлербей писав про брак продовольства і паші для коней, просив, щоб турецькі воїни із Нікопольського санджаку повернулися на зиму до своїх сіл, аби зберегти сили і не утруднювати і так складної ситуації у твердині [43, с. 113–114].

Наступного 1687 р. у липні польські війська гетьмана Яблоновського та королевича Якуба після знищення урожаю на полях біля Кам'янця розпочали облогу фортеці. У сторону замку було вистріляно біля 1 тис. бомб і картечей, полякам допомагали французькі інженери. Було вбито понад 60 турків, оборонців Кам'янця, а серед залоги розпочалася паніка. Проте на початку вересня на Поділля прибула значна турецька підмога (5 тис. турків і 30 тис. татар, а також 400 возів із провіантом), що призвело до припинення польської

облоги фортеці. Свідком облоги Кам'янця у 1687 р. був французький інженер Дюпон, який залишив свідчення про становище міста у той період. За його словами, Кам'янець населяли велика кількість військовиків, в той час як кількість ремісників була малою. У місті знаходилися 6 мечетей, збереглися вірменська та грецька церкви, а всі інші було перетворено на магазини. Чимало жителів міста, які в минулому були християнами грецького та латинського обрядів, змушені були прийняти іслам, проте їх дружини залишилися вірні давній релігії [43, с. 115].

У наступні роки перманентна блокада польськими військовими загонами Кам'янецької фортеці тривала. У березні 1689 р. до твердині було ввезено продовольчі запаси, яких вистачало на декілька місяців. Під час повернення конвой цього вантажу був затриманий польським військом. У травні, червні і липні цього ж року гетьман Яблоновський вислав загоони з метою перекриття шляху продовольчих конвоїв із Ясс до Кам'янця. Такі дії поляків були не зовсім успішними через брак точної інформації про час приходу таких конвоїв або їх чисельність. У результаті до Кам'янця таки добиралися сотні возів із продовольством. Сам Яблоновський вірив у можливість здобуття фортеці через падіння морального духу його залоги, чисельність якої не перевищувала 800 осіб. Проте відповідного наказу від короля він не отримав. Спроба несподіваного удару по оборонцях замку у серпні цього ж року не завершилась нічим. Натомість було сильніше затиснуто блокаду навколо Кам'янця, робилися спроби підкопів поблизу міста. Зрештою, у вересні польські війська відступили [43, с. 120].

У 1690-х рр. полякам вдалося встановити постійну блокаду Кам'янця. Зокрема, у січні 1693 р. польським силам вдалося перехопити кілька десятків возів із продуктами, які скеровувалися турками на підтримку фортеці. У жовтні 1694 р. гетьман Яблоновський у засідці під Устечком перехопив більше 2 тис. возів із грошима та живністю. Оборонці Кам'янця вислали з міста трьох гінців із благанням про допомогу, надіючись, що їм вдасться прорватися через польську блокаду. У фортеці був великий голод і паніка, що призвело до

значного дезертирства, із Кам'янця втікали не лише молдавани, але й турки, часто із дружинами і дітьми. Яблонівський нагороджував втікачів, намагаючись заохотити до дезертирства інших. Турецька влада дуже швидко відреагувала на таку скрутну ситуацію в фортеці. У грудні 1694 р. великий візир прислав 50 кг срібла для кам'янецької залоги. У січні 1695 р. до Кам'янця вирушила велика татарська виправа із 400 возами живності. Після досягнення фортеці татари рушили із грабунками у сторону Львова та чуть не здобули місто. Допомога прийшла фактично в останню хвилину. Проте влітку 1695 р. Кам'янець накрила хвиля епідемії, яка дуже підкосила залогу [43, с. 125–126].

Після смерті польського короля Яна III Собеського до влади прийшов Август II. У липні 1697 р. під час своєї коронації новий правитель пообіцяв серед іншого повернути Кам'янець у володіння Речі Посполитої. Наступного 1698 р. Август II розпочав приготування до відбиття Кам'янецької фортеці. Зокрема, було створено склад продовольства в Галичі, а до Руського воєводства стягнуто війська. Проте зібрані військові сили не дійшли до Кам'янця, а остання битва із татарами відбулася біля Підгайців, над якими здобув перемогу польний гетьман Ш. Потоцький [43, с. 127].

Водночас під час мирних переговорів між турецькими та польськими дипломатами османи, погодившись у 1697 р. на вимоги поляків щодо повернення до складу Речі Посполитої Поділля, Брацлавщини та Південної Київщини, водночас намагалися зберегти Кам'янець за собою. У разі передачі фортеці супротивнику її планували знищити [34, с. 382]. Зрештою, за умовами Карловицького миру 1699 р. Порта зрікалася права на землі «Поділля та України» та всіх володінь на північ від р. Дністер. Отже, Кам'янецька фортеця мала бути повернута в розпорядження Речі Посполитої.

У лютому 1699 р. польська влада відправила делегацію для перебрання контролю над Кам'янецькою фортецею на чолі із київським воєводою генералом Мартином Коцьким, який одночасно був старостою генеральних земель подільських. Передача Кам'янця у польські руки тривала 4 місяці. Турки бажали тимчасового залишення польськими військами околиць

твердині, а молдавський господар не надав необхідну кількість возів для евакуації. Останній турецький керівник Кам'янецької фортеці Караман-паша у липні 1699 р. нарешті отримав наказ від уряду про евакуацію. 14 серпня Караман-паша висловив готовність до початку евакуації, яка відбулася до кінця вересня. 22 вересня 1699 р. ключі від міста та фортеці були передані турками в руки польських комісарів, а османські війська вирушили через понтонний міст на правий берег Дністра [43, с. 129–131]. Турецька окупація Кам'янця та Поділля завершилась, натомість було розпочато повторну польську колонізацію Поділля.

Отже, неприступна Кам'янецька фортеця у XVII ст. була ключовим елементом польської системи оборонних укріплень на Поділлі. Захоплення турками Кам'янця у 1672 р. стало значним ударом по обороноздатності Речі Посполитої та ключовим фактором підписання ганебного для Польщі Бучацького мирного договору. Серед основних причин падіння Кам'янецької твердині були недооцінка польською стороною супротивника, некомпетентність керівництва польською залогою і замку, а також енергійні дії турецько-татарських сил. У наступні три десятиріччя Кам'янецька фортеця стала основним оплотом турецької влади на Поділлі та столицею Кам'янецького ейялету в складі Високої Порти. Турецька влада зуміла за короткий час відновити та значно посилити обороноздатність твердині. Численні спроби польських військ відбити фортецю військовим шляхом завершилися невдачею. Проте блокада Кам'янця поляками у 1690-х рр. знекровила турецькі сили на українських землях та змусила Османську імперію піти на поступки. Тільки після укладення Карловицького миру 1699 р. поляки зуміли повернути контроль над Кам'янцем.

РОЗДІЛ 2. БОЙОВІ ДІЇ У РАЙОНІ ХОТИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Хотинська фортеця, реорганізована та модернізована у середині XIV ст., була важливим торгівельним і митним пунктом на північному кордоні Молдавського князівства. Після чергової реорганізації у XV ст. за молдавського господаря Штефана III Великого замок зміцнів настільки, що турецьке військо султана Мехмета II не зуміло його взяти у 1476 р. Восени 1621 р. під Хотином відбулася масштабна битва між величезною армією турецького султана Османа II та об'єднаним польсько-козацьким військом Яна Ходкевича та Петра Конашевича-Сагайдачного. Тоді вдалося зупинити навалу турків на територію Польщі та врятувати Центрально-Східну Європу від можливого поневолення. Зрештою, саме біля Хотинської фортеці відбулася одна із центральних битв польсько-турецької війни 1672–1676 рр., яка знову завершилася поразкою турків.

У результаті Бучацького договору 1672 р., на думку польських дослідників Т. Кшонстека та Є. Томчика, Османській імперії майже вдалося перетворити Річ Посполиту на залежну від себе державу. У цій ситуації польський король Михайло Корибут Вишневецький та коронний гетьман Ян Собеський звернулися із пропозиціями до Сейму з метою затвердження нових податків на збільшення та розбудову армії. Було розпочато антиосманські дії на політичному рівні та підготовку до відновлення військових дій. У березні 1673 р. Ян Собеський (Додаток 3) створив план війни проти Порти під назвою «*Consilium Bellicium*», який передбачав створення «Християнської ліги» проти османів на чолі з Польщею та Ватиканом. Польська армія мала бути збільшена до 60 тис. вояків, а військові дії слід було вести на підвладних туркам територіях – Молдавському та Валаському князівствах. Зрештою, через брак фінансування чисельність армії вдалося збільшити тільки до 30 тис. осіб [12, с. 229].

Приводом до відновлення бойових дій у 1673 р. стало посилення тиску на Річ Посполиту зі сторони Туреччини. Порта вимагала від поляків повного

виконання умов Бучацької угоди, виплати контрибуції і передачі Османській імперії фортець на території України. Натомість Польща здійснювала підготовку до відновлення війни. У відповідь турки стали передислоковувати війська у прикордонній частині. Зокрема, було згруповано значну частину армії в районі м. Хотин, біля Кам'янця та під Цецорою. Район Хотинської фортеці мав стратегічне значення для обидвох сторін конфлікту. Замки у Хотині, Жванці та Кам'янці контролювали шляхи сполучення, які вели до Молдавського князівства та далі в Туреччину. Султан наказав зосередити підрозділи прикордонних військ біля Дністра і Смотрича, щоб затримати польську армію до приходу основних турецьких сил. У середовищі польських воєначальників існувало декілька планів розвитку військової кампанії, деякі з них передбачали удар на Кам'янець та його облогу, відвоювання козацької частини України. Ці стратегії передбачали поділ польського війська на декілька частин та його розпорошення. Проте перемогла лінія коронного гетьмана Яна Собеського, який виступав різко категорично проти будь-якого розділу єдиної армії на частини [12, с. 230].

Польське військо на початку жовтня 1673 р. вирушило у сторону р. Дністер. 9 жовтня на військовій раді король та гетьмани вирішили розпочати військові дії проти турецьких загонів біля Дністра поблизу Хотинської фортеці. Через хворобу короля Михайла Вишневецького 15 жовтня безпосереднє керівництво польськими силами перейшло до Яна Собеського. Армія рухалася через Нараїв, Бережани, Підгайці до Добровод. Не чекаючи на литовські загоони, Ян Собеський вирушив до с. Лука, де польська армія по створеному мосту перейшла Дністер та через Снятин до початку листопада прийшла на територію Буковини. Підготовкою моста в с. Лука займалися українські козаки на чолі з полковником Мотовидлом, який підпорядковувався правобережному пропольському гетьману Михайлу Ханенку [12, с. 231].

Наприкінці жовтня поляки отримали інформацію, що до Цецори прибуло велике турецьке військо під керівництвом Каплана-паші. Тому Собеський намагався максимально прискорити рух свого війська. 1 листопада

поляки за участю українських козаків М. Ханенка перейшли р. Турецьку біля Снятина, рушили до Жучки під Чернівцями. Собеський став табором у Боянах, очікуючи на литовців та артилерію, які здійснили переправу через Дністер біля м. Городенка і рушили до польсько-козацького табору. 9 листопада військо Яна Собеського добралось до Хотина та розташувалося в укріпленнях, які були збудовані турками під час Хотинської війни 1621 р. [12, с. 239].

Задля того, щоб повернути втрачені подільські землі та замки, силам Яна Собеського треба було відрізати турецькі залоги на Поділлі від шляхів постачання на території Молдавського князівства. Для цього потрібно було розбити хотинське угруповання османів. Похід на Хотин для польських воєначальників розглядався як перший етап воєнної кампанії, головною метою якої було відновлення статусу-кво на Поділлі та встановлення повного контролю над Молдавським князівством та всією Правобережною Україною [14, с. 239].

Хотинська фортеця була добре відомою для Яна Собеського та інших польських воєначальників. Вони мали усвідомлення того, що замок мав систему зовнішніх допоміжних фортифікаційних укріплень, призначених спеціально для оборони та що його неможливо було взяти без залучення важкої облогової артилерії. У Хотині знаходилися значні сили османів під керівництвом Гусейна-паші. Тут перебувало біля 35 тис. турецьких і молдавських воїнів. Сили Каплана-паші, які рухалися зі сторони Цецори до Хотина, нараховували 20 тис. солдатів та декілька тисяч кіннотників. Гусейн-паша здійснив чималі заходи для оборони Хотинської фортеці. Було виконано цілу низку інженерних робіт на підходах, насипано великі земляні вали, фортецю оточено ровом, куди напустили води із Дністра. На висотах біля фортеці були чудові позиції для турецької артилерії, яка нараховувала бл. 70 одиниць. Вали на підступах до фортеці були зайняті загонами яничарів (бл. 8 тис. осіб). Як Хотинська фортеця, так і довколишні укріплення були набагато краще підготовлені до утримання оборони, ніж у 1621 р. [14, с. 231].

До Хотина також прибули на вимогу османського командування зі своїми загонами молдавський господар Ш. Петричейку та валаський господат Г. Дука. Проте Ш. Петричейку, який підтримував контакти із польським керівництвом, наприкінці жовтня 1673 р. перейшов на сторону Яна Собеського [14, с. 240].

Активні бойові дії розпочалися 10 листопада 1673 р. Польський генерал М. Контський розставив свою артилерію і розпочав масивний обстріл турецьких позицій. Польські сили, українські козаки та німецька піхота розмістились півколом від урвища над Дністром широким фронтом на схід. Литовці розташувалися півколом із північно-західного боку. Козаки на чолі з полковником Мотовидлом та німецька піхота вирушили піти в наступ. Їм вдалося видертися на вал та прорватися всередину табору турків. Очевидно, це була розвідка боєм. Проте Я. Собеському не вдалося сконцентрувати на цьому напрямку необхідні сили для повномасштабного удару. Тому туркам вдалося відсікти, оточити та знищити атакуючих; у цій атаці загинув серед інших також полковник Мотовидло [14, с. 240].

У ніч з 10 на 11 листопада генерал Контський підтягнув артилерію ближче до османського табору. Одночасно Г. Дука перевів у польський табір декілька тисяч валасько-молдавських сил, що справило деякий моральний вплив на війська Гусейна-паші. Зранку 11 листопада Ян Собеський особисто очолив атаку драгунів та артилеристів на вали Хотинської фортеці. Поляки досить швидко взяли ділянку валу та ввірвалися до табору турків. Невдовзі було захоплено південну браму та настелено поміст через рів, що дозволило вступити в бій гусарській кінноті. Військові загоны, які Гусейн-паша кинув у контратаку, не витримали удару і почали відступати. Рештки османських сил почали безладно втікати до Дністра. Гусейн-паша зі штабом досить швидко перебрався на лівий берег ріки [14, с. 241].

Польську атаку 11 листопада очевидці описували наступним чином: «Найзатягіший опір чинили яничари, котрі намагалися вибити з табору польські загоны, що до нього вдиралися. Вздовж всієї лінії фортифікаційних

споруд табору билася піхота, але, коли турки кинули до бою частину своєї кінноти, лінія польської піхоти почала ламатися. Собеський, для того, щоб ввести до бою польську кінноту, наказав зруйнувати у визначеному місці вали і засипати рів. Однак, у той момент через південну браму вилетіла турецька кіннота і, розбиваючи по дорозі польську піхоту, накинута на польські позиції. Зауваживши це, коронний стражник Бідзінський вдарив кількома хоругвами по турках і на деякий час затримав розвиток їх атаки. Дану затримку використав воєвода Яблонівський і ввів до битви гусарів. Удар важкої польської кінноти був таким сильним, що розірвав і змішав турецькі бойові порядки. Розбиті турки почали втікати і тією ж самою брамою, через котру почали атаку, повернулися до свого табору. За ними послідували гусари, а згодом і вся кіннота Собеського. Яничари оборонялися затято, однак, так і не змогли стримати натиску польської кінноти...» [14, с. 234–235] (Додаток М).

Під час відступу турків за Дністер дерев'яний пішохідний міст зламався, що ускладнило евакуацію османських сил. Лише кілька сотень турків зуміли дістатися лівого берега. Через військові сили князя Вишневецького на допомогу захисникам фортеці не зміг пробитися Сулейман-паша, який разом із декількома тисячами кінноти наніс удар по дорозі, що вела в сторону Цецори. Після того, як він був відкинутий польськими гусарами, паша повернув до польського табору і пішов у атаку на полк Яна Собеського. Проте коронний гетьман врятував ситуацію, кинувши до бою 4 резервні групи гусарів. Вирішальну роль у перемозі відіграли польські гусари, які змогли подолати важкоозброєну османську кінноту.

Протягом декількох годи армія Гусейна-паші припинила існувати. Битва під Хотином завершилася повною перемогою польських сил. Регулярні османські війська зазнали значних втрат. За підрахунками дослідників, у битві загинуло бл. 20 тис. турків, серед яких були паша Боснії Сулейман, паша Салоніків і Софії Саїд-огли, керівник сипахів Ала-бей, охридський бей Заграджи-паша. Поляки захопили більше 20 гармат, безліч коней, а також

велику кількість турецьких бунчуків і штандартів. Залишки турків втекли до Кам'янецького та Жванецького замків (Додаток Ф.3) на Поділлі [12, с. 235].

Залога Хотинської фортеці, повністю деморалізована поразкою турецької армії, 12 листопада здала твердиню полякам. Переможці отримали ще 120 гармат та багато іншого військового майна. Перемога поляків під Хотином 11 листопада 1673 р. була зразком успішної взаємодії піхоти та артилерії на зовнішніх лініях оборони ворога із наступним швидкісним вирішенням бойового завдання шляхом масивного і концентрованого удару кінноти по головних силах противника. Втрати осман склали близько третини особового складу війська, ще одна третина потрапила у польський полон. Втрати зі сторони польсько-литовських сил були дещо меншими. Зокрема, у битві під Хотином загинув шляхтич Степан Орлик – батько майбутнього українського гетьмана Пилипа Орлика [14, с. 241–242].

Після перемоги у битві під Хотином Ян Собеський рушив у сторону Цецори для того, щоб розбити османські загони, якій йшли на допомогу туркам під Хотин. Було взято також ряд фортець на території Молдавського князівства. Проте невдовзі через проблеми із оплатою та коштами відмовилися продовжувати військові дії литовські загони, які повернулися до Речі Посполитої. Коли Ян Собеський дійшов до р. Прут, він отримав інформацію про те, що помер король Польщі Михайло Корибут Вишневецький. Зрештою, після декількох воєнних невдач коронний гетьман вирішив припинити подальший похід. У травні 1674 р. завдяки своїй славетній перемозі під Хотином він був обраний польським королем під іменем Яна III [12, с. 236].

Хотинська фортеця на наступні декілька років стала оплотом польських сил у регіоні. У Хотині залишився великий гарнізон, який складався із численної артилерії та німецької піхоти. Проте невдовзі твердиню було повернуто до рук молдавського господаря. Останній у 1675 р. отримав наказ від османського уряду зруйнувати Хотинський замок, очевидно, щоб він не став оплотом поляків у регіоні. Всупереч наказу молдавани підірвали тільки південний мур із баштами, було здійснено проломи в інших частинах стін.

Зрештою, за умовами Карловицького мирного договору 1699 р. Хотинська фортеця залишилась у складі Молдавського князівства – васала Порти. На початку XVIII ст. Хотинщину було включено безпосередньо до складу турецьких володінь, Хотинську фортецю відбудували та зробили центром Хотинської нахії [13].

Отже, Хотинська битва 1673 р. була однією із ключових подій турецько-польського протистояння. Коронному гетьману Речі Посполитої Яну Собеському завдяки своїм енергійним діям вдалося завдати турецько-татарським силам болючої поразки. Ключовим фактором, що схилив шальки терезів на польську сторону, була рішучість Яна Собеського, який вирішив завдати удару на випередження, не чекаючи підходу до Хотина ще однієї турецької армії. Також варто відзначити перехід частини молдавських сил на сторону поляків. Результатами битви було знищення потужної турецької армії Гусейна-паші та встановлення польського контролю над Хотинською фортецею. Перемога під Хотином фактично призвела до втрати чинності ганебного для Польщі Бучацького мирного договору та загальної зміни військово-стратегічної ситуації на Поділлі. Туркам вдалося певною мірою відновити статус-кво тільки після походу 1676 р.

РОЗДІЛ 4. РОЛЬ ОБОРОННИХ УКРІПЛЕНЬ ПОДІЛЛЯ, ГАЛИЧИНИ ТА ПІВДЕННОЇ ВОЛИНИ У ВІЙСЬКОВОМУ ПРОТИСТОЯННІ

Окрім Кам'янецької та Хотинської фортець у ході військових дій під час турецько-польської війни 1672–1676 рр. відігравали численні інші замкові укріплення, які знаходилися в першу чергу на території Подільського та Руського воєводств Речі Посполитої. Територія Галичини та Поділля стала одним із ключових регіонів військового протистояння між двома країнами.

У XVII ст. на теренах Європи міста та фортеці починають створюватися за т. зв. староголландською технікою фортифікації, яка буде панівною у наступні століття. За цією технікою голландські бастіони нагадували простий п'ятикутник, створений валом із досить гострими висхідними кутами. Задля компенсації відсутності кам'яного одягу придумали новий спосіб укріплення верхів під назвою плакірування. Його суть полягала в тому, що поверхня вала засаджувалася насінням бур'яну, який ріс досить швидко (переважно пирію); він за декілька тижнів проростав, скошувався і знову засівався. Проте на теренах Поділля та Галичини цій новій техніці модернізації оборонних укріплень було приділено мало значення. Місцеві міста жили за давніми звичаями, власники фортифікацій не прагнули поєднати укріплення міста та укріплення замку в єдине ціле. Це було великою помилкою, яка зіграла чи не вирішальну роль при використанні нових технік штурму турецькими яничарами під час захоплення міст Подільського воєводства в 1670-х роках [18, с. 208].

У 1672 р. після взяття Кам'янецької фортеці турецька армія Мехмета IV, до якої входили також кримський хан Селім-Гірей та правобережний гетьман Петро Дорошенко, вирушила у напрямку Львова. На початку вересня героїчний опір силам турецького воєначальника Каплан-паші вчинили мешканці м. Тереховля. Трохи згодом це місто і фортецю взяв Куцюк-паша, проте захисники Тереховлі добилися почесних умов здачі міста. Протягом тижня тривала оборона Золочева силами драгунів майора Стріма, а також

місцевих міщан та селян; зрештою, більшість захисників загинула під ударами турків. Вчинили великий опір загарбникам також мешканці Чорткова та Гологорів. Жителі Бучача успішно відбили наступ військових підрозділів Дефтердар-паші. Місцева шляхта намагалася чинити опір, проте не могла встояти проти турецького гарматного вогню; турки спалили також частину міста. Зрештою, після прибуття до стін замку яничар Абурахман-паші захисники Бучача змушені були скласти зброю. У середині вересня відбулося повстання проти турецької залози у Ягельниці, а на початку жовтня мешканці Злотника знищили османські сили, які перебували в місті. У Львові міщани та жовніри вирішили чинити активний опір, захищатися, коли в околицях міста 9 вересня з'явилися татарські загопи. Їх рішучість схилила Каплан-пашу до переговорів; було домовлено, що турки і татари відступлять з-під міста після одержання викупу [32, с. 117].

Турецький султан після Кам'янецької перемоги протягом деякого періоду перебував у таборі біля м. Бучач, де зрештою і було підписано мирний договір з Польщею. Язловецький замок, який знаходився на південь від Бучача, майже без опору піддався аденському паші Гуссінові, якого султан вислав з Бучача. Тут турки залишили велику залозу, яка перебувала в Язловці аж до Хотинської поразки 1673 р. Також восени 1672 р. турки зайняли замок у Золотому Потоці [2, с. 39] (Додаток Х.6).

Замок у Язлівці був одним із найдосконаліших фортифікацій Подільського воєводства. За описами Ульріха фон Вердума від 9 січня 1672 р., він «підноситься за гарматний постріл на захід від міста на окремому пагорбі, який, від поперечних гір, сягає довгої долини. Замок великий, збудований за італійськими нормами, з високими мурами, плоским дахом і багатьма коминами, але вже на половину спустошений». Напередодні османської окупації місто Язлівець було обгороджене масивним валом із вірменською, польською та броварною кам'яними брамами. Через польську браму місто поєднувалося із замком, а за нею розміщувалися квартали міських ремісників. Відразу поряд знаходився польський ринок, оточений кам'яними будинками,

де проживало вірменське населення. Будинки знатних євреїв оточували площу центрального ринку [18, с. 213–214].

Тим не менше, у 1672 р. турецькі сили Гусейна-паші досить швидко взяли Язлівецький замок. У 1673 р. Язлівець було звільнено силами Яна Конєцпольського. Проте у 1676 р. османські війська під командуванням Ібрагіма Шишмана-паші знову взяли Язлівецьку фортецю, яка за умовами Журавненського миру знову перейшла до Туреччини на цілих 8 років. За період свого перебування у фортеці османи значно зміцнили її укріплення, перетворивши Язлівець на один із своїх найкращих висунутих бастіонів на північному заході. Французький військовий Де Алерас, який знаходився у місті під час його визволення польським королем Яном III Собеським у 1684 р., описував його наступним чином: «Над містом виднівся на півдні на широкій горі замок збудований з каміння і цегли, але в досить нерегулярній формі. Через браму замку тягнеться оглядовий майданчик, управлінських військових, на яких може вишукуватися до трьох тисяч жовнірів. Будова замку є нерегулярною, не має принаймні чогось давнього. Вежі, окопи, вали, підземні льохи, цілі пишноти і укріплення. Цілий замок лежить у смітті та уламках. Головна вежа замкова є дуже понівечена, ледь малими затратами вдалося привести до давнього стану В 1672 р. розмістилися турки і в замку Язловецькому і по можливості налаждали його». Очевидно, турки сподівалися залишитися в Язлівці на довгий період часу, бо на схилах місцевих узгір'їв та каньйону р. Стрипи були висаджені фруктові дерева. Після звільнення міста ці сади були взяті під опіку комендантом фортеці Яном Самуелем Чжановським [18, с. 214].

Дослідження істориків та археологів поки що не можуть точно реконструювати здобуття османами у 1672 р. фортеці в м. Бар. Цей замок описувався у нотатках мандрівника Ульріха фон Вердума наступним чином: «...з півночі біля міста височіє замок, оточений товстим муром із чотирма кам'яними вежами, між якими до міста веде брама. Перед нею є ще деякі земляні укріплення. Товстий частокіл ділить місто на дві частини, з них більша

східна, розташована ззовні, стоїть пустою, майже без жителів. Внутрішня частина трохи залюднена, але будівлі злиденні, хоча з руїн видно, що колись тут були масивні споруди. Серед інших стоїть іще напівзруйнована стара ратуша, над склепінчастим входом якої було викарбовано в камені вираз: «Найбезпечніше – гарно все зважити». Біля ратуші стояла єврейська синагога, від якої лишилися великі шматки муру з гебрайськими написами. Тепер у місті три костели, вкриті соломою: фарний перед брамою замку, яacobinів (домініканців), і єзуїтів, які мали тут найбагатший у всій Польщі монастир. Йому належало, мабуть сорок сіл, тепер же заледве сорок селян. Русини або греки також іще мають дві церкви, а євреї невелику синагогу. Окреме кладовище останніх лежить з північного боку за містом, навпроти замку». Дослідник Р. Нагнибіда робить припущення, що Барська фортеця вважалася османами як важливе укріплення на території Центрального Поділля. Ймовірно, турецькі воїни взяли місто в облогу, а після того, як закінчилися продукти харчування, міщани капітулювали перед ворогом. При цьому сама фортеця сильно не постраждала [18, с. 215].

Аналогічною була ситуація у Меджибожі (Додаток Ф.2). Після взяття місцевої фортеці турками та включення міста до складу Порти звідси виїхало в сторону Волинського воєводства більше 12 тис. возів із людьми. Після захоплення замку турки провели значні реставраційні роботи задля покращення ефективності укріплень. Згодом місто оголосили центром турецького санджаку, а сам замок використовувався у якості резиденції яничарського аги. [18, с. 216–218].

Доля окремих замків після воєнних подій та вторгнення турків стала особливо незавидною. Зокрема, під час походу 1672 р. османи остаточно зруйнували захисні споруди Скала-Подільського замку (Додаток Х.7). Після цього фортецю вже ніхто не відбудовував і вона втратила своє значення. При цьому ще опис 1665 р. повідомляв про те, що у Скалі-Подільській «замок, вимуруваний на скалі і обведений навколо муrom, прийшов у цілковите запустіння». Сидорівський замок (Додаток Х.8) на протязі 1673–1675 рр.

утримувала військова залога поляків під керівництвом капітана Хшоновського. Проте після взяття його турками фортецю було повністю знищено. Аналогічна доля спіткала і фортецю в Ланівцях, яка була стерта з лиця землі турецькими яничарами між 1672 і 1678 рр. Водночас Зіньківська фортеця, незважаючи на те, що теж була взята турками, зрештою була відбудована [18, с. 218].

За переказами, під час штурму турками у 1670-х роках Червоногородського замку вороги вдалися до зміни місцевого ландшафту задля полегшення перемоги. Місто було оточене рікою Джурин і перебувало у природному захисті. Проте турки перекопали перешийок і річка утворила великий водоспад, що дозволило загарбникам безперешкодно взяти місто. Місцеві жителі змушені були переселитися на територію Руського воєводства. [18, с. 219].

Важливими форпостами на Дністрі були Раковецький та Чернелицький замки, які контролювали важливі переправи через річку. Під час османських походів 1672 і 1676 рр. ці фортеці були взяті султанськими силами та зазнали певних пошкоджень. Проте згодом були відбудовані та відігравали важливу роль під час молдавських походів Яна III Собеського у 1680-х рр. Тут, зокрема, були місця зберігання фуражу та провіанту [10].

Очевидно, турецькі воєначальники мали чіткі плани щодо розпорядження захопленими містами та фортецями Подільського воєводства. Зокрема, великі оборонні укріплення, серед яких Кам'янець, Меджибіж, Бар, Язлівець – піддалися модернізації та осучасненню. Водночас менші замки, які, як правило, належали дрібній польській шляхті (Жванець, Чернокозинці, Кривче, Рихта, Ярмолинці, Сутківці, Пилява, Ялтушків, Панівці, Озаринці), були частково або повністю зруйновані. Зрештою, після походу 1672 р. територія Подільського воєводства стала 14-ю провінцією Туреччини із центром у Кам'янці [18, с. 220].

Перемога поляків під Хотиним у листопаді 1673 р. призвела до втрати турками більшості фортець на території Поділля. На початку грудня 1673 р.

османи евакуювалися із Язлівця. У їх руках на Поділлі залишилися тільки Кам'янець і Бар. Стратегічні плани Яна Собеського на зиму 1673–1674 рр. передбачали блокаду цих двох твердинь. Польські гарнізони перебували у Хотині, Жванці, Язлівці, Ягельниці, Скалі, Сидорові, Гусятині, Сатанові, Дунаївцях і Студениці. Окрім цього широкого кільця біля Кам'янця у Меджибожі перебував спеціальний гарнізон для подальшого наступу на Бар [43, с. 77].

Восени 1674 р. польський король Ян III Собеський, скориставшись зіткненням турецьких та московських військ, вирушив у похід на Правобережжя. 18 листопада 1674 р. він здобув Барську фортецю, а його османських захисників відпустив на волю, таким чином заохочуючи до дезертирства турків у Кам'янці. У полон було взято бея Муравського, якого згодом відправлено послом до Кримського ханства. За короткий період поляки зайняли Вінницю, Немирів, Брацлав, Кальник і Могилів. Проте подальші намагання польської влади досягнути миру з Туреччиною за посередництва Франції завершилися крахом. [43, с. 81].

У 1675 р. розпочався похід турецько-татарських сил на чолі з Ібрагімом Шишман-пашею на Поділля і Галичину. У травні татари зайняли Гусятин, а основні турецькі сили вирушили в напрямку Львова. 27 липня турки за певної підтримки місцевого населення здобули Збаразьку фортецю (Додаток X.10). Проте Собеський здобув перемогу над турками біля Львова. Невдалою для османських сил була облога Тереховлянської фортеці (Додаток Н). Ця облога почалася 11 вересня 1675 р. та тривала протягом двох тижнів. Міська залога становила більше 1 тис. осіб, її керівником був староста Я. Хржановський. Турки випустили із своїх гармат бл. 2 тис. ядер та бл. 500 гранат, які спричинили пожежу. У фортеці спостерігалася нестача води і продовольства. Проте, незважаючи на це, захисники успішно відбували багаточисельні атаки ворога. Це дало змогу королю Яну III Собеському організувати збір війська і виступити проти османів. Після того, як Ібрагім Шишман-паша дізнався про прихід польських військ, протягом 24–25 вересня він зняв облогу Тереховлі та

відступив за Дністер [37]. Після відступу турків польське військо прагнуло закріпити свій успіх та підступити до Кам'янця, але після отримання інформації про забезпечення фортеці великою кількістю провіанту зі сторони Туреччини, відмовилося від цієї ідеї [43, с. 81].

Загалом у 1674–1675 рр. утворилася така ситуація, в якій зимою на Поділля домінували поляки, яким вдавалося захоплювати місцеві укріплення та блокувати Кам'янець, а літом надходили турецькі сили, в результаті чого поляки відходили, здаючи фортеці майже без оборони. Ця ситуація повторилася у 1676 р. Після смерті турецького головнокомандувача Ібрагіма Шишмана-паші його замінив бейлербей Дамаску Ібрагім Шейтан. 23 серпня 1676 р. турецька армія перейшла Дністер та вирушила в напрямку Язлівця. Польський коронний гетьман Дмитро Вишневецький видав наказ, аби коменданти Чорткова, Ягельниці і Бучача із жовнірами та народом посполитим відійшли до Язлівця. За планами Яна Собеського Язлівець разом із Баром, Меджибожем, Тереховою та іншими важливішими замками мав становити першу лінію оборони, яка мала дати змогу королю сконцентрувати військо в районі Львова. Проте всупереч очікуванням залога Язлівця швидко капітулювала перед турками. Ібрагім Шейтан наказав «підданих одних вирізати, інших до Кам'янця висилати, ще інших віддати в полон волоському господарю», а сам із військом вирушив до Станиславова. Місцева фортеця мала значні укріплення, тому турецькі сили змушені були від неї відступити. Османські війська Ібрагіма-паші оточили також Пнівський замок на території Покуття. Залого фортеці гідно оборонялася, та зуміла дочекатися підтримки зі сторони основних сил польського війська [28, с. 124]. Ібрагім Шейтан вирушив до м. Журавно, де відбулося військове протистояння із силами Яна Собеського та зрештою підписано Журавненський мирний договір [43, с. 83]. Ця угода вкотре закріпила землі Подільського воєводства за Османською імперією, а південну частину Правобережної України – за козаками під турецьким протекторатом.

Під час походу 6 вересня 1676 р. турецько-татарські війська знищили укріплення та культові споруди Великого Скиту в Карпатах. У Синодику монастиря ця подія описується наступним чином: «Року 1676 місяця вересня 6 дня турки монастир наш зруйнували, в якому братія наша та різного народу багато від вогню, меча й неволі постраждали...» У Скиті в той період перебували не тільки монахи, а також десятки жителів навколишніх населених пунктів, які прагнули перебути лихоліття війни за стінами монастиря. Всі вони були знищені: одні спалені в церкві, інші розстріляні з луків та порубані шаблями. Скитський ігумен Іраклій у листі до московського царя так описував ті драматичні події: «Але нападами чужинців, головно Шайтана паші Турецького в час Журавинської війни, хоча далеко в пустинних горах знаходиться наша обитель, однак великою навалою татаро-турецький військ увесь наш монастир із церквою до фундаменту спалений, і багато же старців наших у тому монастирі були спалені, а інші від меча загинули – всього чоловік шістдесят, які не пішли в пустинні краї». Дані історичних документів підтверджуються археологічними дослідженнями території Великого Скиту 1936 і 2012 рр. Були виявлені скелетовані останки жертв нападу 1676 р. та наконечники стріл. Подальше відродження Великого Скиту тривало довго і завершилося аж під кінець XVII ст. [3, с. 192–198].

Підсумовуючи події турецько-польської війни 1672–1676 рр. на українських землях, варто відзначити, що перебіг подій можна поділити на такі два етапи: 1) від взяття наприкінці серпня 1672 р. турками Кам'янця та підписання в жовтні 1672 р. Бучацької мирної угоди до виграної поляками у листопаді 1673 р. битви під Хотиніом (відбувалося встановлення контролю Османської імперії над Подільським воєводством, незважаючи на спроби польської сторони перешкодити цьому процесу); 2) від Хотинської перемоги Яна Собеського до підписання у жовтні 1676 р. Журавненської мирної угоди (турецький режим на Поділлі був дуже послаблений успішними діями загонів Речі Посполитої та зводився до контролю тільки над Кам'янцем з околицями та деякими іншими фортецями). Територія Галичини та місцеві фортеці

відігравали роль оборонних пунктів Речі Посполитої під час великих походів турецької армії у 1672, 1675 та 1676 роках. Окремі з них захоплювалися турками, проте зрештою поверталися до рук поляків.

Після 1676 р. турецька сторона змогла дещо стабілізувати ситуацію на Поділлі та встановити чіткі кордони із сусідніми Руським та Волинським воєводствами Речі Посполитої. Османська імперія практично повністю контролювала Подільське воєводство та у 1680 р. здійснила офіційне розмежування в регіоні із польськими землями. У 1677–1678 рр. до Туреччини вирушило польське посольство Яна Гнінського. У квітні 1678 р. посол на аудієнції у великого візира Порти отримав текст мирного трактату. Відповідно до його умов Поділля повністю мало знаходитися у складі Туреччини, а польські гарнізони, які знаходилися у Барській і Меджибізькій фортецях мали відійти до польських володінь, залишивши гармати. У містах Поділля мали бути збережені католицькі костели. Південне Правобережжя, за винятком м. Біла Церква і Паволоч, мало залишатися у володінні козаків, які перебувають у підданстві Порти [43, с. 92–94]. Додатковим фактором тиску в руках турків був похід численної османської армії на Правобережжя та захоплення нею Чигирина, де знаходилася московська залога. Зрештою, у червні 1678 р. польський король Ян III видав указ комендантам Кальника, Немирова, Бара і Меджибожа розпочати евакуацію. Евакуація польських залог завершилася до початку жовтня, після чого турецька армія повернулася з Правобережжя до Туреччини [43, с. 96].

Наступні декілька років із 1679 до 1682 рр. не відзначалися активними бойовими діями, що дало змогу провести територіальне розмежування між Польщею та Туреччиною на Поділлі. У цьому процесі у 1680 р. із турецької сторони брали активну участь кам'янецький бейлербей Ахмед, очаківський бейлербей Кер Гусейн-паша, сиваський бейлербей Халіл-паша та ін. Польськими послами були Томаш Кашевський і Єжи Вільгорський. Під час переговорів, які відбувалися між Бучачем і Язлівцем, турецька сторона вимагала приєднання Бучацького і Потоцького замків, які лежали в межах

Руського воєводства. Натомість поляки намагалися переконати турків, що Летичівський і Червоногородський повіти були приєднані до Подільського воєводства пізніше та не входять до турецьких володінь. У підсумку остаточне розмежування відбулося по чинній межі між Подільським та Руським воєводствами – від Дністра на північ по р. Стрипа, між Язлівцем і Бучачем повертаючи на схід. Значні суперечки викликала приналежність Чортківської фортеці, адже за умовами Бучацького договору цей замок залишався за поляками. Проте після вагань турецькі послы все-таки наполягли на приналежності Чорткова до володінь Туреччини [43, с. 100]. Зрештою, розмежування на Поділлі було успішно проведене.

У період турецького володіння Кам'янецький ейялет поділявся на 4 округи (санджаки): Кам'янецький (входили Кам'янець, Сатанів, Скала, Кривче, Китайгород, Жванець, Могилів), Меджибізький (Меджибіж, Проскурів, Чорний Острів, Новокостянтинів), Барський (Бар, Зіньків, Деражня, Попівці), Язловецький (Язловець, Чортків, Касперівці) [43, с. 135].

Навесні 1683 р. турки не зміцнили залог у подільських фортецях, що було пов'язано із походом на Відень. Польські воєначальники також трактували Поділля як другорядний театр воєнних дій. Влітку 1683 р. окрім декількох невеликих гарнізонів у Львові, Станиславові, Тереховлі та Білій Церкві польський кордон охороняли сили белзького хорунжого Анджея Сераковського. Поляки проводили також вербування серед правобережних козаків. Після звістки про перемогу Яна III Собеського над османами під Віднем розпочалися активні воєнні дії також на території України. На початку жовтня козаки зайняли Чортків, Ягельницю і Гусятин. Турки у свою чергу стягували війська і населення до крупніших замків – Кам'янця, Бару, Меджибожа і Язлівця. Поширювалися випадки опору проти турків зі сторони міщан та селян, які закривалися у церквах і закликали на допомогу польське військо [43, с. 106].

На початку листопада 1683 р. польські війська під керівництвом Анджея Потоцького оточили Язлівець. Турецька залога покинула містечко і

оборонялася у замку. Проте поляки отримали інформацію про небезпеку зі сторони татарських набігів та змушені були припинити облогу. Один із татарських чамбулів, зміцнений частиною залози Кам'янецької фортеці, здійснив грабіжницький набіг на Волинь, в ході якого було взято значний ясир і продовольство. Туркам вдалося на певний час перехопити ініціативу. Проте вже 28 листопада татарсько-турецьке військо, яке поверталося із ясиром, було розгромлене А. Потоцьким біля Зінькова. На початку грудня польське військо А. Потоцького стало табором біля Дунаївців та заблокувало комунікацію турків між Кам'янцем, Баром і Меджибожем. Натомість невдалою була спроба загонів поручника Шумовського таки захопити Язлівець. Турецький командир Кам'янецької фортеці Мустафа-ага зумів переправити до Язловця загін в 200 людей із провіантом та амуніцією [43, с. 107].

Одночасно у жовтні 1683 р. відбулося повстання на території Правобережної України. Козацький гетьман Стефан Куницький, затверджений Яном III, опанував Немирів та здійснив невдалу спробу зайняти Барську та Меджибізьку фортеці. За словами гетьмана, «...даремно пробували фортуни. Писали до беїв, що піддалися, але жодної відповіді від них не отримали». Козацькі полки Я. Кобиляна та О. Барабаша здобули зайнятий турецькими військами Чортків, інший загін козаків атакував турецький підрозділ, очолюваний Мустафою-агою, який перебував на шляху із Язлівця до Кам'янця. У першій половині жовтня козаки зуміли відбити в османів Ягельницю і Гусятин [34, с. 322]. Згодом рушив вздовж Дністра, зайняв Могилів, Ямпіль і Сороки, потім рушив в сторону Бендер, Кілії та Акерману. Ця військова кампанія отримала чималий розголос у країнах Європи, оскільки відбувалася у руслі загальної політики християнських правителів щодо захисту від експансії зі сторони Туреччини. Козацькі сили повинні були стримувати союзників Османської імперії – Молдавію і Кримське ханство в той час, коли поляки завершували військову операції щодо витіснення турків з території України [40, с. 49]. Щоправда, зрештою сили Куницького у січні 1684 р. у битві під Тобаком зазнали поразки від турецько-татарських сил, а сам

гетьман залишив своє військо і через кілька місяців був страчений козаками [34, с. 326].

У 1684 р. план кампанії Речі Посполитої проти Туреччини був вироблений достатньо пізно, у квітні. Ян III Собеський планував здійснити похід в Молдавію для оволодіння гирлом Дунаю. Таким чином він хотів позбавити Кам'янець поставок продовольства та амуніції зі сторони Туреччини та ізолювати Кримське ханство. Проте серед військового керівництва поляків були розбіжності. Зокрема, коронний гетьман С. Яблоновський виступив проти планів короля, наполягаючи на взятті Кам'янця вже в 1684 р. Хоча король домігся схвалення свого плану, гетьман досить пасивно керував приготуваннями до походу. Збір коронних військ відбувся тільки в липні., польсько-литовська армія нараховувала 18–20 тисяч осіб. Вже 24 серпня було взято Язловець – найвіддаленіший турецький форпост на Західному Поділлі. Наприкінці серпня передові польські загони оволоділи переправами на Дністрі, а 1 вересня армія підійшла до Жванця. На початку вересня почалися роботи по спорудженню моста через річку, проте на протязі місяця буря і дощі двічі руйнували переправу. Зрештою, для дезорієнтації противника польсько-литовська армія рушила до Кам'янця і одночасно вище за течією річки було здійснено спробу організації ще однієї переправи. Нові сутички з татарами припинили спроби просуватися на територію Молдавії. [11, с. 232–233]. Незважаючи на те, що похід 1684 р. фактично закінчився так і не розпочавшись, полякам вдалося здобути Язловецьку і Жванецьку фортеці та звільнити від турків значну частину Поділля. Фактично ця виправа Собеського поклала край турецькому контролю над Поділлям, хоча Бар і Меджибіж ще трималися 2 роки, а оборона самого Кам'янця тривала 15 років [43, с. 108, 147].

Навесні 1686 р. перед небезпекою великого польського наступу на Поділля турки вирішили евакуюватися із Бара і Меджибожа. Під тутешні замки було підкладено міни, які, проте, не спричинили значних руйнувань, особливо у Меджибожі. Іншими причинами залишення турками цих фортець

були трудність утримання цих твердинь. Турецький уряд намагався використати факт залишення Бара і Меджибожа під час дипломатичних переговорів. Зокрема, німецькому послу було сказано, що у разі виходу Польщі із Священної Ліги Туреччина за прикладом цих двох фортець виведе свої війська і з Кам'янця [43, с. 112].

Бойові дії наступних років тривали в першу чергу поблизу Кам'янецької фортеці, яку поляки намагалися блокувати для того, щоб завадити підвезенню продовольства та взяти облогою. У 1692 р. поляки приступили до побудови фортеці Окопи Святої Трійці (Додаток Х.9) поблизу Жванця в місці впадіння р. Збруч в Дністер. Ці фортифікації мали на меті остаточно відрізати Кам'янець від джерел надходження продовольства. Їх творцем був відомий голландський архітектор Тильман ван Гамерен. Комендантом нової фортеці став полковник Міхал Брандт. Окопи Святої Трійці відігравали важливу роль у польській блокаді Кам'янця у 1690-х роках. Тут базувалися війська, які чинили перепони постачанню продовольства та боєприпасів до турецької залоги у оточеному Кам'янці. Також ця фортеця контролювала брід через Дністер та важливі шляхи на підступах до столиці Поділля. Зокрема, у листопаді 1693 р. залога Окопів Святої Трійці схопила кілька десятків турецьких підвод, висланих із Кам'янця по дрова. Було взято живими майже 50 оборонців Кам'янецької фортеці при нульових втратах зі сторони поляків [43, с. 123–124].

Отже, територія Поділля, Галичини та Південної Волині були одним із основних театрів турецько-польського військового протистояння останньої третини XVII ст. Місцеві фортифікаційні оборонні укріплення відігравали важливу роль під час бойових дій. Українські замки були важливим оборонним валом Речі Посполитої під час турецьких військових навал 1672 та 1676 рр. Незважаючи на те, що більшість українських твердинь були захоплені та пограбовані османами, завдяки опору захисників просування турецько-татарських сил вдавалося дещо загальмувати до приходу основних польських сил. Основними причинами падіння більшості фортець під натиском турків

були їх застаріла конструкція та невдалі та пасивні дії польських воєначальників. У 1672–1673 рр., а також на протязі 1676–1683 рр. фортеці, які знаходилися на території Подільського воєводства Речі Посполитої, знаходиться в руках турків та були оплотом їх влади на Поділлі. У середині 1680-х рр. абсолютна більшість подільських фортець була повернута в польські руки, завдяки чому вдалося домогтися перелому у війні з Туреччиною, організувати блокаду останнього османського оплоту в регіоні – Кам’янецької фортеці.

РОЗДІЛ 5. НАВЧАЛЬНІ ЕКСКУРСІЇ ДО СТАРОВИННИХ ФОРТИФІКАЦІЙНИХ УКРІПЛЕНЬ ЯК ЗАСІБ ЗАКРІПЛЕННЯ ЗНАНЬ УЧНІВ З ІСТОРІЇ

Матеріали, пов'язані із роллю українських фортець у турецько-польських війнах останньої третини XVII ст. можна використати під час викладання матеріалу на уроках курсів «Історія України» та «Всесвітня історія» у 8 класі середньої школи. Зокрема, під час проходження тем розділу «Козацька Україна наприкінці 50-х років XVII – на початку XVIII ст.» відомості про перебіг воєнних дій між Річчю Посполитою і Туреччиною допоможуть краще зрозуміти загальну ситуацію на українських землях, особливості зовнішньополітичного курсу гетьмана Петра Дорошенка. Шкільна програма з історії України для 8 класу передбачає ознайомлення учнів із становищем правобережного козацтва в останній чверті XVII ст. [8]. Оскільки правобережне козацтво брало активну участь у турецько-польському збройному протистоянні цього періоду, під час відповідних уроків можна детальніше ознайомити учнів із роллю фортець Поділля та Галичини під час воєн, спробами козаків зайняти ті чи інші фортифікаційні укріплення чи замки.

Згідно шкільною програмою курсу «Всесвітня історія» для 8 класу чимало уваги під час уроків має бути приділено Османській імперії та Речі Посполитій ранньомодерного періоду та їх взаємовідносинам. Ці держави були ключовими гравцями на геополітичній арені тогочасної Центрально-Східної Європи, а їх політика справляла визначальний вплив на становище українських земель. У відповідній шкільній програмі наявний розділ під назвою «Османська імперія. Держави Східної Європи в XVII–XVIII ст.». [8]. Інформацію про боротьбу між польськими та турецькими військами за українські фортеці можна використати під час ілюстрації османської експансії XVII ст. до Центральної та Східної Європи. Оволодіння фортецями Поділля, Бессарабії та Галичини було важливим фактором, який впливав на територіальні зміни за Бучацьким миром 1672 р., Журавненським миром

1676 р. та Карловицьким миром 1699 р. Зрештою, успішні турецькі походи 1670-х рр., захоплення ними Подільського воєводства та частини Правобережної України стали вагомою причиною поглиблення загальної кризи в Речі Посполитій.

Розуміння ролі українських фортець у турецько-польському протистоянні уможлиблює посилення міжпредметних зв'язків у вивченні курсів «Історія України» та «Всесвітня історія». Події української історії в даному випадку доцільно подавати у взаємозв'язку із загальними тенденціями та процесами європейської та світової історії. Відповідні розділи шкільних програм «Історії України» та «Всесвітньої історії» розташовані таким чином, щоб вказана тематика розглядалася одночасно на обидвох курсах. Досить непоганою формою викладу матеріалу можуть бути інтегровані уроки «Історії України» та «Всесвітньої історії», які дозволять максимально поглибити розуміння учнями навчального матеріалу з обох дисциплін та створити загальну картину уявлень про історію Центрально-Східної Європи в ранньомодерний період.

Зважаючи на те, що значна частина фортець, які відігравали важливу роль під час польсько-турецького протистояння кінця XVII ст. в тому чи іншому вигляді збереглися до сьогодні, вважаємо необхідним використання навчальних екскурсій для кращого закріплення матеріалу. Навчальні екскурсії є необхідними та обов'язковими елементами навчально-виховного процесу в середній школі. Вони створюють умови для наближення змісту тих чи інших навчальних предметів до реального життя, розширення світогляду школярів, формування у них важливих компетентностей, зміцнення професійно-орієнтаційної та практичної спрямованості навчально-виховного процесу. Екскурсія – це форма організації навчально-виховної роботи з школярами, що передбачає організацію спостереження та вивчення різноманітних предметів та явищ у музеях чи природніх умовах [20].

Екскурсійний метод навчання є досить багатогранним. Дослідники виділяють як основні такі його аспекти: 1) подорожування, яке сприяє

розширенню, збагаченню та набуттю нових знань учнів; 2) важливими позитивними моментами контакту зі справжнім матеріалом у його природному середовищі є гострота та інтенсивність сприйняття, піднесення емоційної складової, подолання певних труднощів у процесі здійснення екскурсії; 3) можливість проявити творчість, певну самостійність та самодіяльність; 4) поєднання власне спостереження із моторними елементами; 5) можливість отримувати знання, знаходячись на свіжому повітрі, що особливо актуально у період сучасної пандемії [20].

Навчальні екскурсії варто організовувати в позаурочний час. Вони можуть бути складовою частиною роботи історико-краєзнавчого гуртка. Найбільш оптимальним різновидом екскурсії до українських фортець ранньомодерного періоду є автобусні екскурсії. Слід враховувати, що відповідно до Інструкції щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю, кількісний склад групи, що здійснює екскурсію чи подорож, визначається керівником групи спільно із навчальним закладом, який проводить екскурсію чи подорож. До складу такої групи може входити від 10 до 40 учасників віком від 6 років. Під час проведення автобусних екскурсій кількісний склад групи визначається з урахуванням місць для сидіння, наявних в автобусі. Під час проведення екскурсій із використанням автомобільного чи залізничного транспорту, пов'язаних із виїздом за межі населеного пункту, призначається із розрахунку: один керівник та один заступник на кожні 25 учасників та додатково один заступник керівника на кожні наступні 10 учасників. Під час проведення екскурсії керівник групи та його заступники відповідають за життя та здоров'я її учасників, вони зобов'язані провести цільовий інструктаж з питань охорони праці та безпеки життєдіяльності під час подорожі [6, с. 65].

Під час здійснення екскурсії керівник групи та його заступники повинні забезпечити дотримання правил безпеки життєдіяльності, охорони природи, пам'яток історії і культури, пожежної безпеки; дотримуватися затвердженого маршруту чи плану екскурсії (крім випадків, пов'язаних зі зміною маршруту з

метою забезпечення безпеки учасників). Потрібно не допускати безпідставного поділу групи, відставання її окремих учасників, їх вибуття без супроводу одного із заступників керівника. У разі нещасного випадку слід терміново організувати надання першої допомоги тому, хто постраждав, а також його доставку до закладу охорони здоров'я, викликати у разі виникнення потреби першу медичну допомогу [6, с. 66].

Цінність екскурсій зростає також за рахунок того, що учні, на відміну від уроків історії в класі, можуть сприймати предмети старовини різними органами чуття безпосередньо. Школярі спостерігають за об'єктами, можуть побачити взаємозв'язок різних епох. Це все уможлиблює формування уявлень про історію як єдине ціле, в якому всі елементи перебувають у тісному взаємозв'язку, створюють чіткий хронологічний ланцюг. Діти мають змогу ознайомитися із пам'ятками архітектури чи музейними експонатами більш предметно. Подорожі, звичайно, розширюють кругозір учнів, розвивають їх вміння помічати те, що раніше було поза їх увагою, тренувати спостережливість [21, с. 2].

Залишки українських фортець, які брали активну участь у подіях турецько-польських воєн 1672–1676 рр. та 1683–1699 рр., знаходяться переважно на території сучасних Хмельницької, Тернопільської, Чернівецької, Івано-Франківської та Львівської областей. Зокрема, на території Хмельниччини до категорії збережених замків можна віднести Кам'янець-Подільську та Меджибізьку фортеці, до частково збережених – Сатанівський та Летичівський замки; у вигляді руїн збереглися Жванецький, Зінківський, Чернокозинський замки. Дуже багатою на фортифікаційні споруди є сучасна Тернопільщина, де знаходяться частково збережені Збаразький, Золотопотіцький, Микулинецький, Червоногородський, Скала-Подільський, Тербовлянський, Чортківський, Язловецький замки та Окопи Святої Трійці, а також руїни Бучацького, Копичинського, Кудринського, Кривченського та Сидорівського замків. На землях Івано-Франківщини є руїни Галицького, Пнівського, Чернелицького, Раковецького замків. Особливе

місце належить Хотинській фортеці на території Чернівецької області, яка дуже добре збереглася до наших днів. Надзвичайно перспективними для організації екскурсій є Олеський, Підгорецький, Золочівський, Поморянський, Свірзький, Старосільський замки, розташовані на території Львівщини [15, с. 13–51].

Найбільш туристично привабливими об'єктами навчальних екскурсій є, звичайно, Кам'янець-Подільська і Хотинська фортеці, які у 2007 р. за результатами Всеукраїнського конкурсу увійшли до числа 7-ми чудес України. Цілком можливою є організація одноденної автобусної екскурсії для учнів середніх шкіл до обидвох цих фортець, які знаходяться на незначній відстані одна від одної. Кам'янець-Подільська фортеця являє собою багатокутник видовженої форми із баштами на кожному розі, по периметру обнесений стінами (Додаток Ф.1). Біля фортеці знаходиться каньйон р. Смотрич, який розходить по обидва боки від Замкового мосту та оточує собою Старе місто. На протилежному боці каньйону напроти замку перед мостом знаходиться оборонний ансамбль Міських воріт, який є цілком автономною фортецею. Цей форт складається із двох воріт – Руських і Польських. Укріплення Руських воріт складаються із двох оборонних ліній (Верхні і Нижні ворота) протяжністю 230 м., що перетинають каньйон. Ансамбль міста гармонійно поєднує елементи оборонної архітектури різних епох та різних шкіл фортифікації. Під час екскурсії також варто відвідати міські укріплення по вул. Скалиста (XIV–XVIII ст.), Турецький бастион (XVII ст.), Кушнірську башту, яка була основним в'їздом на територію ранньомодерного Кам'янця. Особливої уваги вартує турецький мінарет Кам'янця, який є найвеличнішою пам'яткою міста із часів турецького панування кінця XVII ст. Після взяття міста османи перелаштували місцевий кафедральний костел на головну міську мечеть та спорудили біля неї кам'яну вежу мінарету заввишки 36 м. Після повернення міста поляки встановили над мінаретом позолочену триметрову статую Діви Марії, яка символізує перемогу християнських сил над мусульманськими [22, с. 176–180].

Надзвичайно привабливою в туристичному плані є Хотинська фортеця (Додаток Т), що знаходиться на березі р. Дністер. та має статус державного історико-культурного заповідника. Саме під стінами цієї фортеці польський коронний гетьман Ян Собеський розбив 40-тисячну турецьку армію. На шляху від Кам'янця-Подільського до Хотина варто звернути увагу також на Жванецьку фортецю [19, с. 84]. У 1672 р. польські оборонці цієї твердині під натиском турецької армії змушені були здати її без бою та швидко евакуювалися до Кам'янця. Значних руйнувань цей замок зазнавав у ході походів польської армії Яна Собеського у 1673 та 1684 рр. На початку XVIII ст. цей замок був відбудований силами кам'янецького старости Лянцкоронського. Станом на сьогодні збереглися руїни трьох масивних башт фортеці із двома ярусами бійниць для здійснення перехресного обстрілу. Звідси відкривається широка панорама довколишніх околиць із Хотинською, Кам'янецькою фортецями та Окопами Святої Трійці [22, с. 182].

Цікаву екскурсію на тематику турецько-польських воєн можна організувати територією Тернопільської області. Її основними об'єктами мають стати руїни Буцацького, Язловецького, Червоногородського, Чортківського та Теремовлянського замків. Буцацький замок (Додаток Х.1) відіграв дуже важливу роль у подіях турецько-польської війни 1672–1676 рр. У 1672 р. фортеця Бучача була взята силами турків, татар та козацьких полків гетьмана П. Дорошенка. Біля стін цього замку було підписано Буцацький мирний договір між Річчю Посполитою та Османською імперією, який мав дуже велике значення для українських земель. Вдруге Бучацька фортеця була зруйнована під час походу Ібрагіма-паші у 1676 р., проте до 1684 р. відбудована поляками. Під час подальших походів короля Яна III Собеського на турків Бучацька фортеця відігравала роль штабу коронних військ та стратегічної військової резиденції. До сьогоднішніх днів збереглися башти і замкові стіни XVI ст. з трьома ярусами бійниць для здійснення перехресного обстрілу із усіх видів вогнепальної зброї. На думку дослідника Я. Рутинського,

стан збереженості цієї пам'ятки дає підстави для його повної відбудови та надання статусу державного історико-культурного заповідника [22, с. 150].

Руїни Язловецького замку (Додаток Х.3), який знаходиться за декілька кілометрів на південь від Бучача, були свідками бурхливих подій 1670-х років. У 1672 р. він був зайнятий турецькими яничарами, зазнав значних руйнувань від турецького штурму в 1675 р. Зараз фортеця знаходиться у напівзруйнованому стані, проте вражає своїми розмірами, масивністю і домінуючим положенням над містечком. Її стіни муровані із тесаних блоків пісковика, мають товщину 4 м., а висоту – до 12 м. Особливо вражає В'їзна чотиригранна у плані чотириповерхова башта [22, с. 152–154]. Був зруйнований під час турецької навали 1672 р. також і Червоногородський замок (Додаток Х.5), руїни якого знаходяться у долині р. Джурин біля с. Нирків. У ХІХ ст. руїни замку були перебудовані на великий палац із двома баштами у еkleктичному стилі. Проте і палац перетворився на пустку після подій Першої світової війни та рейдів російської більшовицької кінної армії [22, с. 135–136]. На жаль, одна із мальовничих веж Червоноградського замку наполовину розвалилася у 2013 р., тому ця атракція потребує негайної консервації та відбудови.

Неодноразових руйнувань у період турецьких походів 1670-х років зазнала також Чортківська фортеця графів Потоцьких (Додаток Х.2). У цій твердині деякий час знаходилася резиденція субпаші Подільського пашалику Кам'янецького ейялету Османської імперії. Після повернення Чорткова до польських володінь Потоцькі поступово відбудували свій замок, який станом на сьогодні практично повністю зберігся, чому сприяла консервація замку, здійснена на початку ХХ ст. За площею це неправильний чотирикутник розмірами 70 на 100 м. До архітектурного ансамблю входять наріжні башти, стіни із рядами бійниць для перехресного обстрілу та система підземних ходів [22, с. 156].

І, нарешті, родзинкою навчальної екскурсії замками Тернопілля є Тербовлянська фортеця (Додаток Х.4). Вона була взята турками під час

походу 1672 р., проте у 1675 р. зуміла витримати двотижневу облогу армією османів під керівництвом Ібрагіма-паші. Турки тоді так і не зуміли взяти Тереховлю через прихід польської армії Яна Собеського. Значних руйнувань замок зазнав під час турецького нападу в 1688 р., після яких втратив своє стратегічне значення та більше не відбудовувався. На високій горі над містом збереглися руїни Тереховлянської фортеці, яка була неприступною із трьох сторін через круті схили гори. Можна оглянути масивні фрагменти замкових мурів та три кутові башти. Зокрема, північна і західна башти збереглися на висоту 2-х ярусів, а східна – на 3 яруси висотою до 13 м. [22, с. 130].

Навчальна екскурсія по замках так званої «Золотої підкови» Львівщини (Одеський, Підгорецький, Золочівський, Свірзький замки) має особливу актуальність саме для поглиблення знань учнів про події польсько-турецького військового протистояння останньої третини XVII ст. Саме в покоях Одеського замку (Додаток Ц.1) в 1629 р. народився майбутній король Польщі Ян III Собеський, який був найвидатнішим польським полководцем кінця XVII ст. Саме він здобув перемоги над турками під Хотиним 1673 р. та Віднем 1683 р., завдяки яким вдалося зупинити наступ османів. Також у Одеській фортеці народився інший король Речі Посполитої Михайло Корибут Вишневецький, який був монархом у 1669–1673 рр., на початку турецько-польського протистояння. На території фортеці відкрито архітектурно-художній музей-заповідник «Одеський замок», який є відділом Львівської картинної галереї, в якому знаходиться батальні полотна «Битва під Віднем» та «Битва під Хотиним» художника Мартино Альтомонте із зображенням Яна Собеського. [22, с. 374–376].

Неподалік від Одеського замку знаходиться Підгорецька фортеця (Додаток Ц.2) – пам'ятка пізньоренесансної архітектури першої половини XVII ст., оборонні бастіони якої проектував французький військовий інженер Г. Л. де Боплан. Цей замок зазнавав значних руйнувань під час турецьких походів 1672 та 1688 рр., а з 1682 до 1720 рр. він знаходився у володіннях родини Собеських. Палацово-замковий ансамбль зберігся у досить хорошому

стані. Станом на сьогодні територія замку є туристичним об'єктом загальнодержавного значення – музеєм-заповідником «Підгорецький замок», який є філіалом Львівської галереї мистецтв [22, с. 381–383].

Золочівська фортеця (Додаток Ц.3) у XVII ст. була стратегічною твердинею на підступах до Львова та теж знаходилась у власності Яна III Собеського. Він доклав значних зусиль для зміцнення обороноздатності Золочева. Проте у 1672 р. після 6-денної облоги Золочівська фортеця впала під натиском чисельної армії турків. Вже за рік Ян Собеський відбудував твердиню, яка у 1674 р. відіграла роль пункту збору польських військ для походу на Правобережну Україну. Наступного 1675 р. замкова артилерія відбила напад зі сторони татарської орди. Нині функціонує музей-заповідник «Золочівський замок», до складу якого входить фортеця бастионного типу. П'ятикутні бастіони закінчуються шестибічними сторожовими вежами. Збереглась також в'їзна башта замку. На території фортеці знаходиться Китайський палац XVII ст., будівництво якого здійснювалося дружиною Яна Собеського Марією де Аркуйон. Сам замок зберігся у майже непорушеному стані до сьогодні [22, с. 386–389]. Також у ході екскурсії замками Львівщини варто відвідати Свірзьку фортецю (Додаток Ц.4), яка завдяки природним перешкодам, сильним укріпленням у 1670-х рр. зумів витримати дві облоги турецької армії султана Мехмеда IV [22, с. 396].

Під час навчальної екскурсії фортецями Прикарпаття варто відвідати такі замки, які брали участь у турецько-польському конфлікті – Чернелицький, Раковецький, Пнівський та Галицький. Руїни Чернелицького (Додаток Ч.3) та Раковецького замків (Додаток Ч.4) розташовуються на території Городенківщини поблизу р. Дністер. Вони були взяті і сплюндровані турками під час походів 1672 та 1676 рр., адже мали стратегічне значення, були призначені для контролю переправи через Дністер. У 1685–1691 рр. обидва замки використовувалися Яном III Собеським у якості опорної бази у війні проти турецьких завойовників. Пнівський замок (Додаток Ч.2), що знаходиться в околицях сучасного міста Надвірна, напередодні турецько-

польського конфлікту був зміцнений його власниками, що дозволило його у 1676 р. витримати облогу турецької армії Ібрагіма-паші. Того ж року турецькій армії вдалося зруйнувати Галицький замок [22, с. 101–107] (Додаток Ч.1). Усі ці твердині Прикарпаття станом на сьогодні збереглися у вигляді руїн, які є свідками подій 250-річної давності.

Отже, зважаючи на відносно незначну кількість годин у шкільній програмі з історії, передбачених на вивчення турецько-польського конфлікту на українських землях в останній третині XVII ст., оптимальним методом поглиблення знань учнів з цієї теми є навчальні екскурсії до фортифікаційних укріплень, що відігравали значну роль у воєнних перипетіях. Найбільш придатними для проведення таких екскурсій у рамках гурткової роботи є Кам'янець-Подільська та Хотинська фортеці, знайомство із якими значно розширить уявлення учнів про методи ведення бойових дій у XVII ст. та принципи побудови фортифікаційних укріплень. Досить перспективними у навчальному плані є екскурсії фортецями Тернопільщини (Бучацька, Язловецька, Червоногородська, Чортківська, Тербовлянська твердині), «Золотою підковою» Львівщини (Олеський, Підгорецький, Золочівський, Свірзький замки), а також укріпленнями Прикарпаття (Чернелицький, Раковецький, Пнівський, Галицький замки).

ВИСНОВКИ

Серед передумов турецько-польських воєн 1672–1699 рр. були підписання Андрусівського перемир'я між Річчю Посполитою і Московією у січні 1667 р., фактично спрямованого проти інтересів Пори та прийняття гетьманом Петром Дорошенком турецького протекторату в 1669 р. Конфлікт розпочався досить вдало для турків, яким вдалося здобути Кам'янецьку фортецю та встановити своє панування на Поділлі. Після перемоги Яна Собеського під Хотиним у 1673 р. польське військо здійснило спробу перехопити ініціативу. Щоправда, умови Журавненського договору 1676 р. не були сприятливими для Речі Посполитої, яка втратила контроль над Поділлям та частиною Правобережжя. У 1683 р. розпочався новий виток протистояння, який посилювався після перемоги польсько-австрійських сил над османами під Віднем. Зрештою, полякам вдалося потіснити турків із більшої частини українських земель. Сили правобережного козацтва брали участь у військовому протистоянні на обох сторонах, проте більш активною у залученні козаків була Річ Посполита та король Ян III Собеський. Останній відновив козацький устрій на Правобережжі, що зрештою здійснило значний вплив на результат війни з турками. Зрештою, за результатами Карловицького миру 1699 р. Польща відновила свій контроль над Поділлям та Правобережжям, а Туреччина втратила раніше захоплені володіння. Загальними наслідками конфлікту було ослаблення як Османської імперії, яка зазнала поразки, так і Речі Посполитої, оскільки у XVIII ст. ця держава потрапила в смугу затяжної кризи.

Поділля, Галичина та Південна Волинь були одним із основних театрів турецько-польського військового протистояння 1672–1699 рр. Місцеві фортифікаційні оборонні укріплення відігравали важливу роль під час бойових дій. Фортеця у столиці Подільського воєводства м. Кам'янець напередодні воєн була однією із найбільш неприступних твердинь, які захищали південні кордони Речі Посполитої. Тому взяття османами

Кам'янецької фортеці у серпні 1672 р. стало непоправним ударом по военній могутності Польщі та чи не основною причиною підписання принизливого для Речі Посполитої мирного договору в м. Бучач. Некомпетентність польських воєначальників, які очолювали залогу цієї фортеці, а також загальна недооцінка керівництвом Речі Посполитої небезпеки зі сторони Туреччини стали основними факторами, що обумовили швидке падіння Кам'янця. Протягом 1672–1699 рр. Кам'янецька твердиня стала ключовим оплотом османської влади на території України, а саме місто – адміністративним центром Кам'янецького ейялету, який знаходився у прямому підпорядкуванні Стамбула. Нова влада значно зміцнила оборонні можливості фортеці. Польські війська чи не кожного року здійснювали спроби облоги та блокування Кам'янця, проте так і не зуміли відбити фортецю військовим шляхом. Зрештою, продовольча блокада Кам'янецької фортеці у 1690-х роках дала свій результат; Туреччина змушена була піти на поступки та визнати свою неспроможність утримувати свій оплот на Поділлі. Річ Посполита зуміла повернути контроль над Кам'янцем тільки за результатами Карловицького миру у 1699 р.

Однією із ключових подій війни 1672–1676 рр. була перемога поляків над значними турецько-татарськими силами біля Хотинської фортеці в листопаді 1673 р. Очільником польського війська був талановитий воєначальник Ян Собеський, який зумів завдати туркам значних втрат. Не чекаючи підходу до Хотина турецької підмоги, він завдав удару на випередження та повністю розбив армію Гусейна-паші, залишки якої змушені були рятуватися втечею. Одним із результатів битви було взяття Хотинської фортеці поляками. Фактично після Хотинської перемоги Яна Собеського Бучацький мирний договір втратив свою чинність, а загальна військово-стратегічна ситуація на Поділлі змінилася на користь поляків. Перемога під Хотиним зміцнила авторитет Яна Собеського, якого невдовзі було обрано новим королем Речі Посполитої.

Замки Руського та Подільського воєводств були важливим польським оборонним валом у ході великих походів османських сил у 1672 р. та 1676 р. Більшість твердинь регіону впали під натиском турків і татар, проте опір їх захисників гальмував просування османів, що дозволяло польським військам виграти час, перегрупувати свої сили та завдати удару у відповідь. Незважаючи на руйнування, поляки відновили свій контроль над фортецями Галичини, які в подальшому виконували роль опорних пунктів для підготовки польських походів на Поділля та до Кам'янця. Фортеці Поділля за умовами Бучацького та Журавненського договорів протягом 1672–1673 рр. та 1676–1683 рр. перебували під турецьким контролем, що забезпечувало владу Порти в регіоні. Після Віденської битви протягом 1684–1686 рр. турки під тиском польських військ втратили переважну більшість фортифікаційних укріплень на території Поділля, в т. ч. свої ключові оплоти – Язловецький, Меджибізький та Барський замки – залишивши за собою тільки Кам'янець та околиці.

У шкільній програмі з історії передбачено порівняно незначну кількість годин на вивчення перипетій турецько-польських воєн 1672–1699 рр. Відповідний матеріал частково представлений у програмах курсів «Історія України» та «Всесвітня історія» для 8 класу. Важливим методом, спрямованим на поглиблення знань учнів в даному питанні є навчальні екскурсії до більшою чи меншою мірою збережених фортифікаційних укріплень Поділля, Галичини та Північної Бессарабії, які брали участь у воєнних діях вказаного періоду. Такі екскурсії можуть значно посилити мотивацію учнів до навчання та посилити їх інтерес як до ранньомодерної епохи в історії України, так і до історії як навчального предмету загалом. Серед найбільш придатних для проведення навчальних екскурсій замків варто виділити Кам'янець-Подільський (Хмельницька обл.), Хотинський (Чернівецька обл.), Бучацький, Язловецький, Червоногородський, Чортківський, Тербовлянський (Тернопільська обл.), Олеський, Підгорецький, Золочівський, Свірзький (Львівська обл.), Чернелицький, Раковецький, Пнівський, Галицький (Івано-Франківська обл.).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Брехуненко В., Грибовський В., Мицик Ю., Піскун В., Синяк І., Тарасенко І. Між конфронтацією та взаємодією: українсько-кримські та українсько-ногайські стосунки в XVII – першій половині XX ст. / За ред. В. Брехуненка. К.: ІУАД, 2018. 344 с.
2. Бучач і Бучаччина. Історично-мемуарний збірник. Нью Йорк; Лондон; Париж; Сідней; Торонто, 1972. 943 с.
3. Великий Скит в Карпатах: у 3 т. Т. 3: Кугутяк М. В. Великий Скит у Марковій пустині: український духовний і культурно-історичний феномен. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2017. 576 с.
4. Гуржій О., Чухліб Т. Гетьманська Україна. Україна крізь віки. Т. 8. К.: Альтернативи, 1999. 304 с.
5. Довідник з історії України (А – Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. К.: Генеза, 2001. 1136 с.
6. Дубінський В. Методика викладання історії в школі. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2019. 86 с.
7. Історія України від найдавніших часів до сьогодення. Збірник документів і матеріалів / За заг. ред. А. Коцура, Н. Терес. Київ; Чернівці: Книги–XXI, 2008. 1100 с.
8. Історія України. Всесвітня історія 5–9 класи. Навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas>.
9. Калакура Я., Туранли Ф. Г. О. Кам'янець-Подільська воєнна кампанія султана Мехмеда IV та гетьмана Петра Дорошенка: історіографія та джерела. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. 2017. Вип. 6. С. 161–182.

- 10.Квятковський Л. Оборонні споруди Чернелицького замку. URL: https://chtyvo.org.ua/authors/Kviatkovskyi_Levko/Obronni_sporudy_Chernelytskoho_zamku/.
- 11.Кочегаров К. Речь Посполитая и Россия в 1680–1686 годах. Заключение договора о Вечном мире. М.: Индрик, 2008. 504 с.
- 12.Кшонстек Т., Томчик Є. Хотинська битва 1673 року. *Зелена Буковина. Науковий і науково-популярний журнал*. 2005. № 1–2. С. 228–236.
- 13.Липа К. Хотинська фортеця. Енциклопедія історії України. Т. 10. К.: Наукова думка, 2013. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Khotynska_fortetsia.
- 14.Масан О. Чи була друга Хотинська війна? *Зелена Буковина. Науковий і науково-популярний журнал*. 2005. № 1–2. С. 237–244.
- 15.Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Львів: Центр Європи, 2005. 199 с.
- 16.Мицик Ю., Кислюк О. Німецька газета 1684 р. про воєнні дії на Поділлі. *Військово-історичний альманах*. 2008. Ч. 2. С. 74–78.
- 17.Мицик Ю., Тарасенко І. Джерела доби гетьманату Петра Дорошенка. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2016. Т. 26. С. 233–240.
- 18.Нагнибіда Р. Оборонні укріплення Подільського воєводства у часи польсько-турецької війни 1672–1699 років. *Праці Центру пам'яткознавства*. 2015. Вип. 27. С. 206–225.
- 19.Нагнибіда Р. Пам'ятки культурної спадщини Борщівського та Кам'янець-Подільського районів (сучасний стан і використання у туристичній сфері). *Праці Центру пам'яткознавства*. 2011. Вип. 20. С. 82–95.
- 20.Присяник С. Методика проведення віртуальних та реальних екскурсій при викладанні історії. URL: <https://vseosvita.ua/library/metodika-provedenna-virtualnih-ta-realnih-ekskursij-pri-vikladanni-istorii-205707.html>.

21. Рипаченко Н. Експедиція як складова процесу навчання історії. URL: https://library.udpu.org.ua/library_files/stud_konferenzia/2013/visnuk_10_3.pdf.
22. Рутинський М. Замокний туризм в Україні. Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження. К.: Центр учбової літератури, 2007. 432 с.
23. Смолій В., Степанков В. Вторгнення Яна Собеського у Правобережну Гетьманщину та його переговори з Петром Дорошенком про умови «входження» до Речі Посполитої (осінь 1674 – зима 1675 рр.). *Проблеми історії Центральної та Східної Європи*. 2010. Вип. 1. С. 54–72.
24. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет: наукове видання. К.: Темпора, 2011. 632 с.
25. Смолій В., Степанков В. Правобережна Україна у другій половині XVII – XVIII ст.: проблема державотворення. К., 1993. 71 с.
26. Смолій В., Степанков В., Горобець В., Чухліб Т. Дипломатія на «межі світу»: міжнародні відносини та зовнішня політика Української держави (XVII ст. – 1750-ті рр.). К.: Вид-во АМЕРНОТЕР, 2016. 320 с.
27. Станіславський В. Галицька кампанія турецько-татарсько-українських військ 1672. Енциклопедія історії України. Т. 2. К.: Наукова думка, 2004. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Galycka_kampanija.
28. Старожитності Гуцульщини. Джерела з етнічної історії населення Українських Карпат. Каталог пам'яток історії та культури. У 2-х томах. Т. 2. Городища, замки, осередки солевидобутку, давні транскарпатські шляхи. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2011. 267 с.

29. Степанков В. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. // Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. праць. К., 1991. С. 118–128.
30. Степанков В. Внутрішня і зовнішня політика Петра Дорошенка весною 1671 року // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. 2011. Вип. 20. С. 631–645.
31. Степанков В. Львівські облоги 1648, 1655, 1672. ЕІУ. Т. 6. К.: Наукова думка, 2009. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Lvivski_oblogy.
32. Україна і Польща в період феодалізму: Зб. наук. пр. / АН УРСР. Ін-т історії України. Редкол.: В. А. Смолій (відп. ред.) та ін. К.: Наук. думка, 1991. 140 с.
33. Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648–1721 рр. К.: Видавництво імені Олени Теліги, 2009. 616 с.
34. Чухліб Т. Козаки та яничари. Україна у християнсько-мусульманських війнах 1500–1700 рр. К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2010. 446 с.
35. Чухліб Т. Козацтво Правобережної України у політичних планах королівського уряду Речі Посполитої (1675–1702 рр.) // Спеціальні історичні дисципліни. 1998. № 2. С. 240–260.
36. Чухліб Т. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII – на початку XVIII ст. URL: https://shron3.chtyvo.org.ua/Chukhlib_Taras/Pravoberezhna_Ukraina_v_mizhnarodnykh_dohovorakh_u_druhii_polovyni_XVII_-_na_pochatku_XVIII_st.pdf?
37. Чухліб Т. Тербовлянська оборона 1675. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Terebovlianska_oborona_1675.
38. Чухліб Т. Україна та Польща під час правління короля Яна III Собеського: пошуки втраченого миру. Український історичний журнал. 2002. № 1. С. 38–52.

39. Чухліб Т. Українське гетьманство у війні європейської Священної Ліги з Османською імперією 1684–1699 рр. *Terra Cossacorum: студії з давньої і нової історії України*. Науковий збірник на пошану д. і. н., проф. Валерія Степанкова. К., 2007. С. 233–260.
40. Чухліб Т. Українсько-польська військова взаємодія під час гетьманування С. Куницького (1683–1684 рр.). *Український історичний журнал*. 2000. № 5. С. 44–56.
41. Чухліб Т. Хотинська битва 1673. *Енциклопедія історії України*. Т. 10. К.: Наукова думка, 2013. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Khotynska_bytva_1673.
42. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст. К.: Генеза, 1997. 312 с.
43. Kołodziejczyk D. *Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza POLCZEK Polskiego Czerwonego Krzyża, 1994. 255 s.

ДОДАТКИ

Додаток А

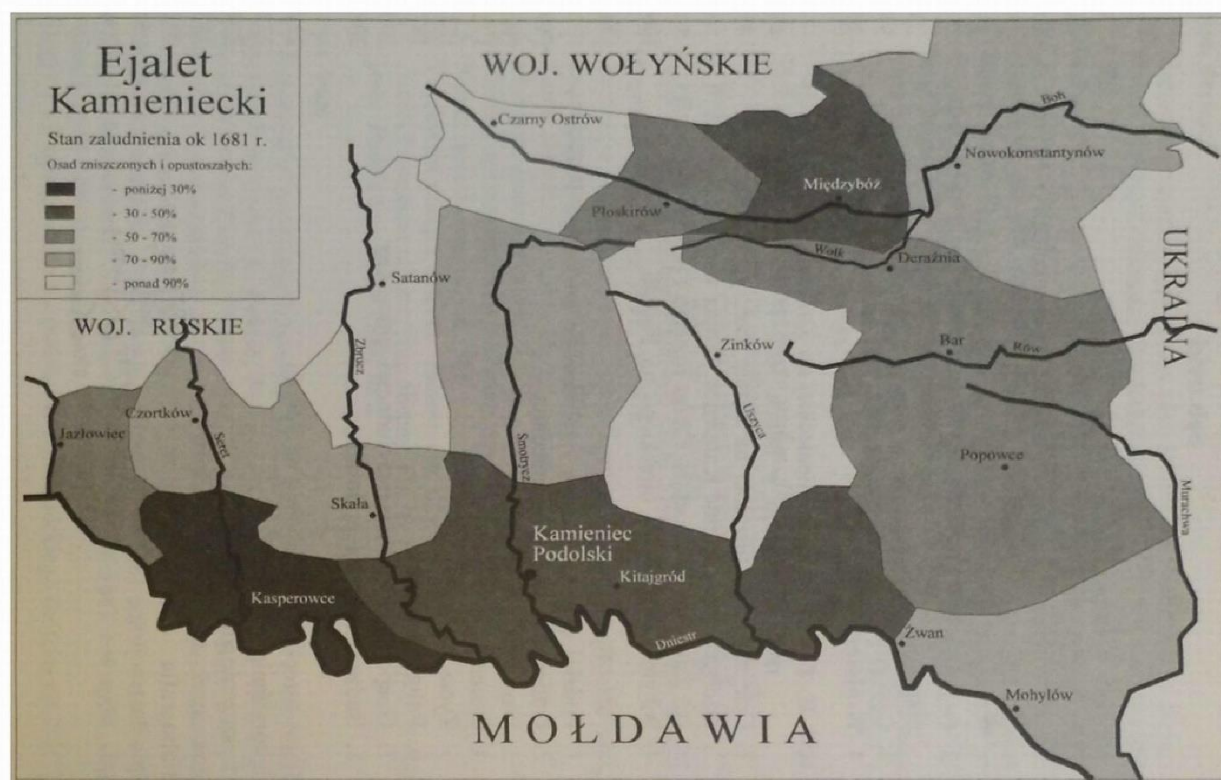
Карта Кам'янецького ейлету в складі Османської імперії (1672–1699 рр.)

Джерело: Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699. Warszawa: Oficyna Wydawnicza POLCZEK Polskiego Czerwonego Krzyża, 1994. 255 s.

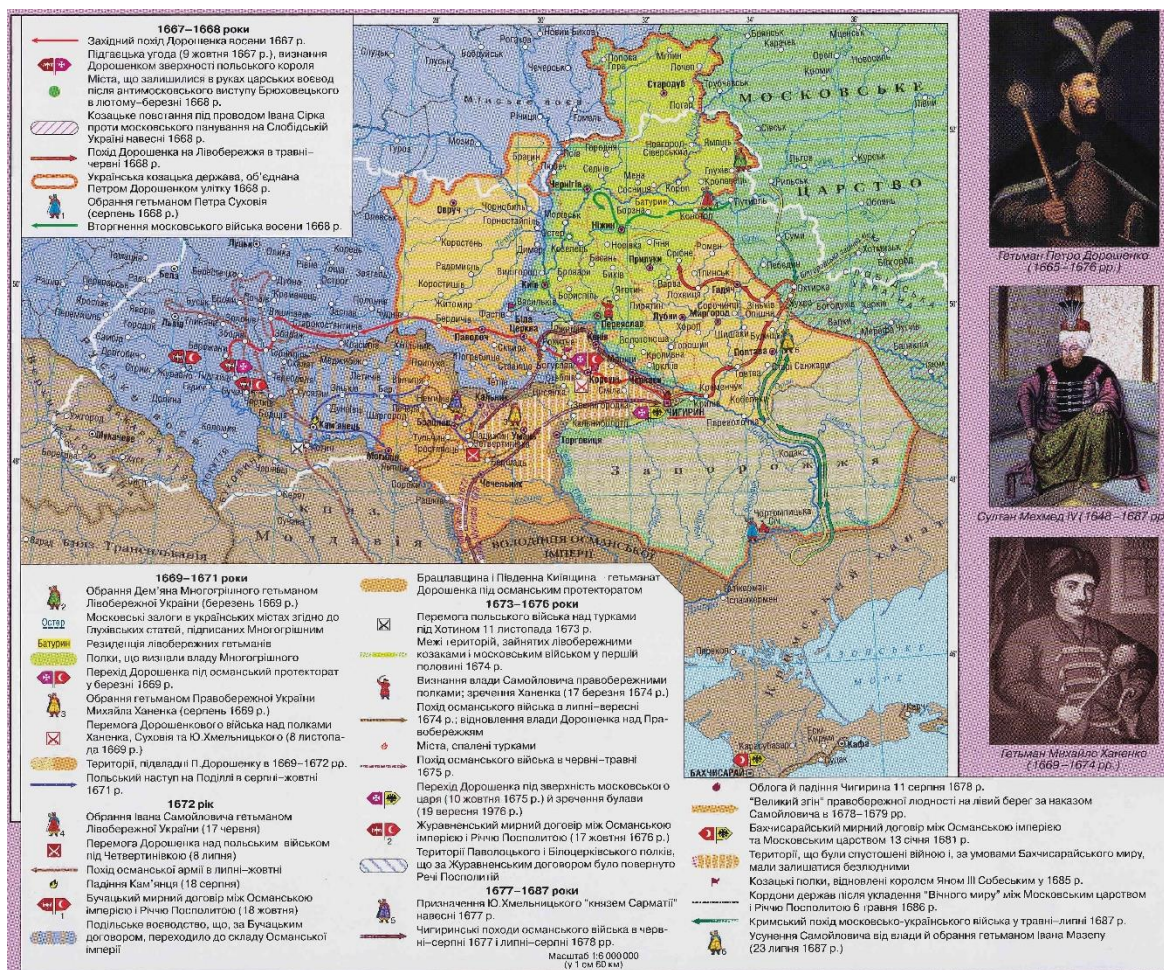

Густота населення Кам'янецького ейялету
в складі Османської імперії (1672–1699 рр.)

Джерело: Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672–1699. Warszawa: Oficyna Wydawnicza POLCZEK Polskiego Czerwonego Krzyża, 1994. 255 s.

Події турецько-польської війни 1672–1676 рр. на території України

Джерело: Атлас. Історія України. 8 клас. К.: Картографія, 2013. С. 16.

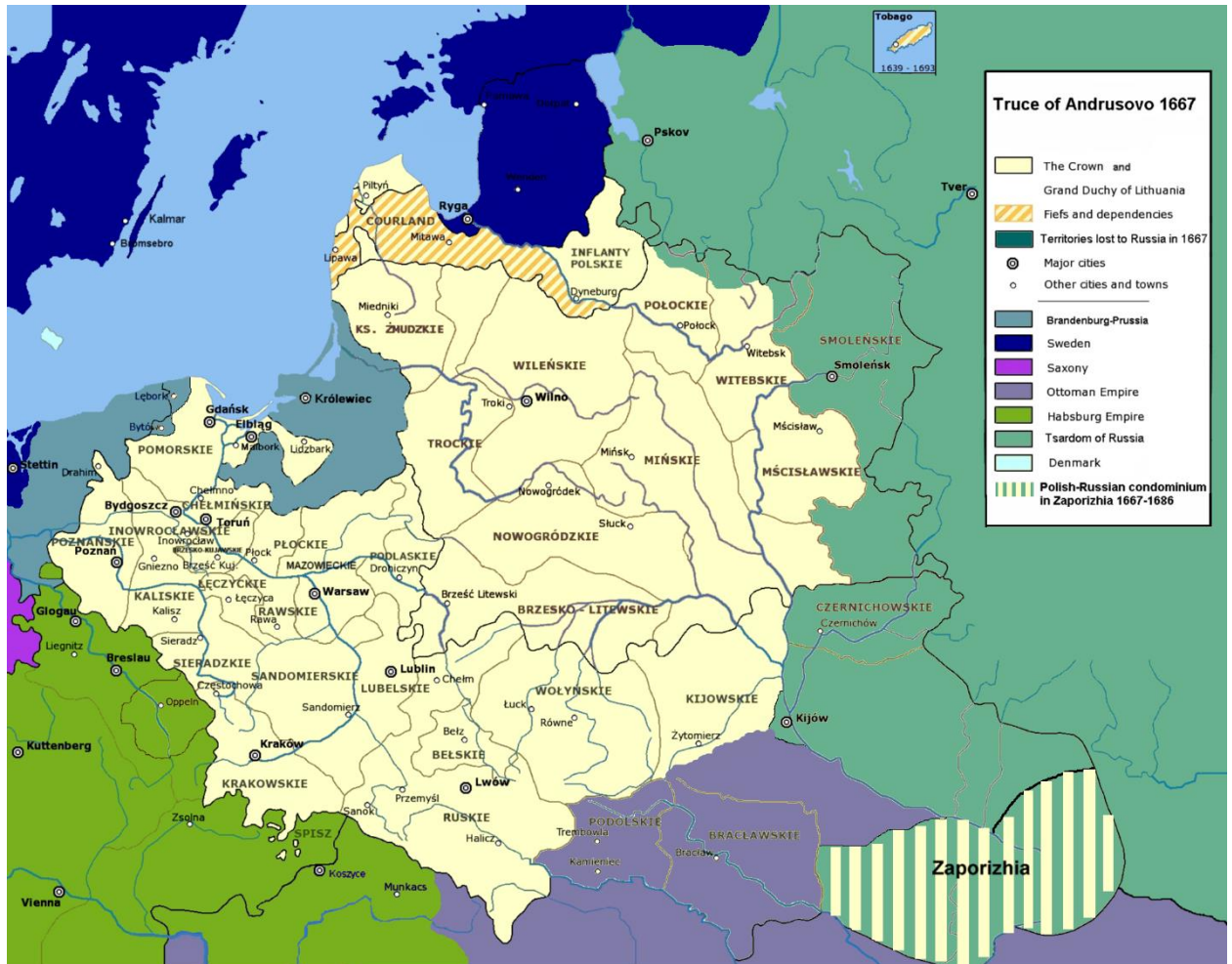
Воснні дії у 1672 і 1673 рр.

Джерело: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Польсько-турецька_війна_\(1672—1676\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Польсько-турецька_війна_(1672—1676)).

Додаток Д

Кордони Речі Посполитої за Буцацьким мирним договором 1672 р.

Джерело: https://pl.wikipedia.org/wiki/Pokój_w_Buczaczu.

Становище Речі Посполитої після Журавненського мирного договору 1676 р.

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Журавненський_мирний_договір.

Становище на українських землях після завершення турецько-польський воєн на початку XVIII ст.

Джерело: Атлас. Історія України. 8 клас. К.: Картографія, 2013. С. 18.

Польський король Ян III Собеський (1674–1696 рр.)

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Ян_III_Собеський.

Турецкий султан Мехмед IV (1648–1687 гг.)

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Мехмед_IV.

Правобережний гетьман Петро Дорошенко (1665–1676 рр.)

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Петро_Дорошенко.

Карта Кам'янецької фортеці у 1672 р.

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Облога_Кам'янецької_фортеці_у_1672_році
Подільського (1672).

Хотинська битва 11 листопада 1673 р.

Джерело: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Битва_під_Хотином_\(1673\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Битва_під_Хотином_(1673)).

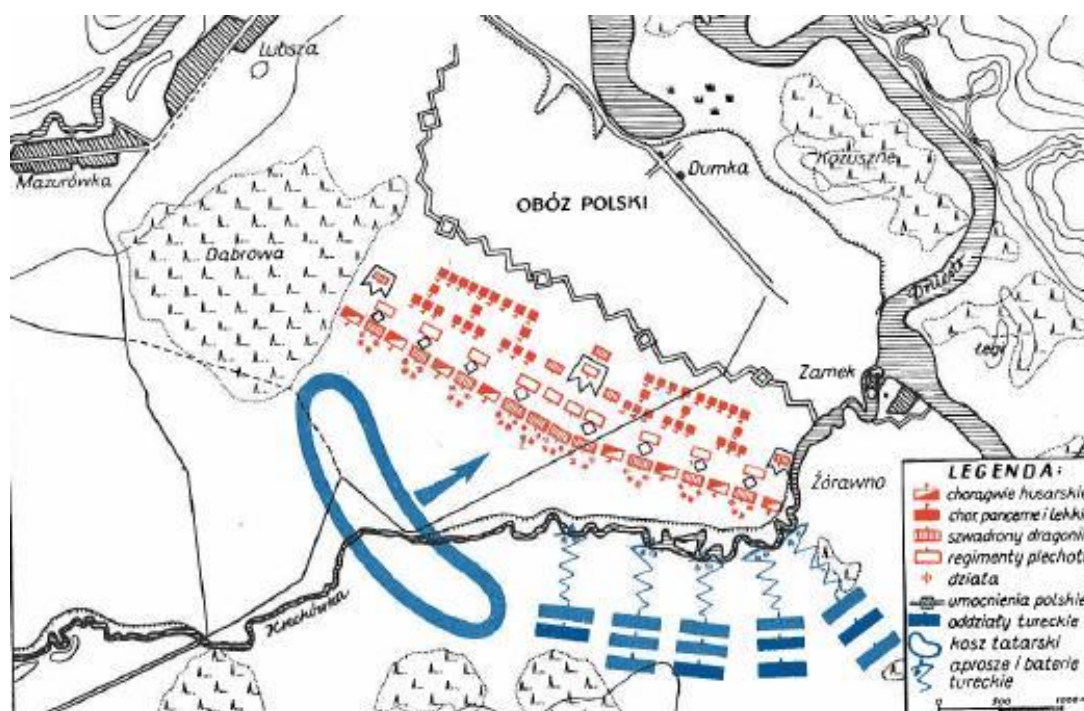

Облога Тербовлі турецько-татарським військом 1675 р.

Джерело: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Облога_Тербовлі_\(1675\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Облога_Тербовлі_(1675)).

Журавненська битва 1676 р.

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Битва_під_Журавном.

Фрагмент картини Мартіна Альтомонте «Битва під Віднем»

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Олеський_замок.

Фрагмент картини Мартіна Альтомонте «Битва під Віднем»

Джерело: https://pl.wikipedia.org/wiki/Traktat_w_Karłowicach.

Сучасний стан Хотинської фортеці

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Хотинська_фортеця.

Додаток Ф
Залишки фортифікацій на території сучасної Хмельницької області

Додаток Ф. 1

Кам'янець-Подільська фортеця

Джерело:
[Подільська фортеця.](https://uk.wikipedia.org/wiki/Кам'янець-Подільська_фортеця)

[https://uk.wikipedia.org/wiki/Кам'янець-Подільська_фортеця.](https://uk.wikipedia.org/wiki/Кам'янець-Подільська_фортеця)

Меджибізька фортеця

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Меджибізький_замок.

Жванецька фортеця

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Жванецький_замок.

**Залишки фортифікацій на території сучасної Тернопільської
області**

Додаток Х. 1

Бучацька фортеця

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Бучацький_замок.

Чортківська фортеця

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Чортківський_замок.

Язловецька фортеця

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Язловецький_замок.

Теребовлянська фортеця

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Теребовлянський_замок.

Червоногородський замок

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Червоногородський_замок.

Золотопотіцька фортеця

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Золотопотіцький_замок.

Скала-Подільська фортеця

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Скала-Подільський_замок.

Сидорівська фортеця

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Сидорівський_замок.

Окопи Святої Трійці. Кам'янецька брама

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Фортеця_Святої_Трійці.

Збараська фортеця

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Збараський_замок.

Додаток Ц

Залишки фортифікацій на території сучасної Львівської області

Додаток Ц. 1

Олеський замок

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Олеський_замок.

Підгорецький замок

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Підгорецький_замок.

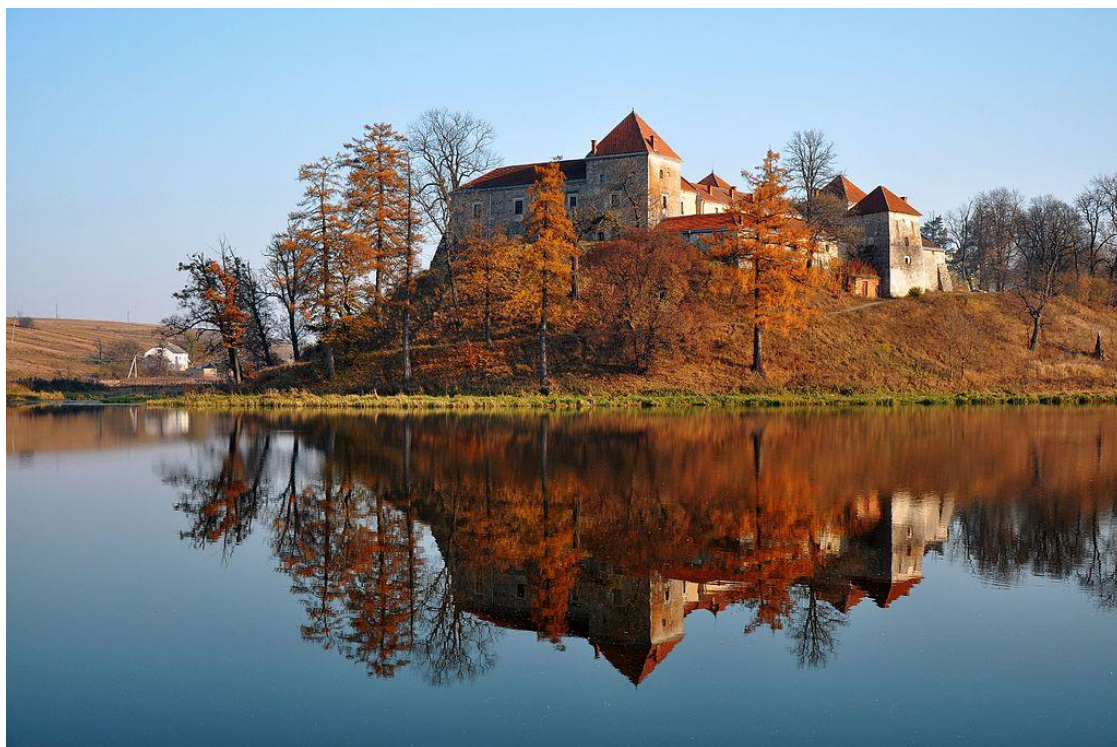

Золочівський замок

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Золочівський_замок.

Свірзький замок

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Свірзький_замок.

Додаток Ч

**Залишки фортифікацій на території сучасної
Івано-Франківської області**

Додаток Ч. 1

Галицький замок

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Галицький_замок

Пнівський замок

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Пнівський_замок.

Чернелицький замок

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Чернелицький_замок.

Раковецький замок

Джерело: https://uk.wikipedia.org/wiki/Раковецький_замок.